

TEMA: Genteknik och integritet

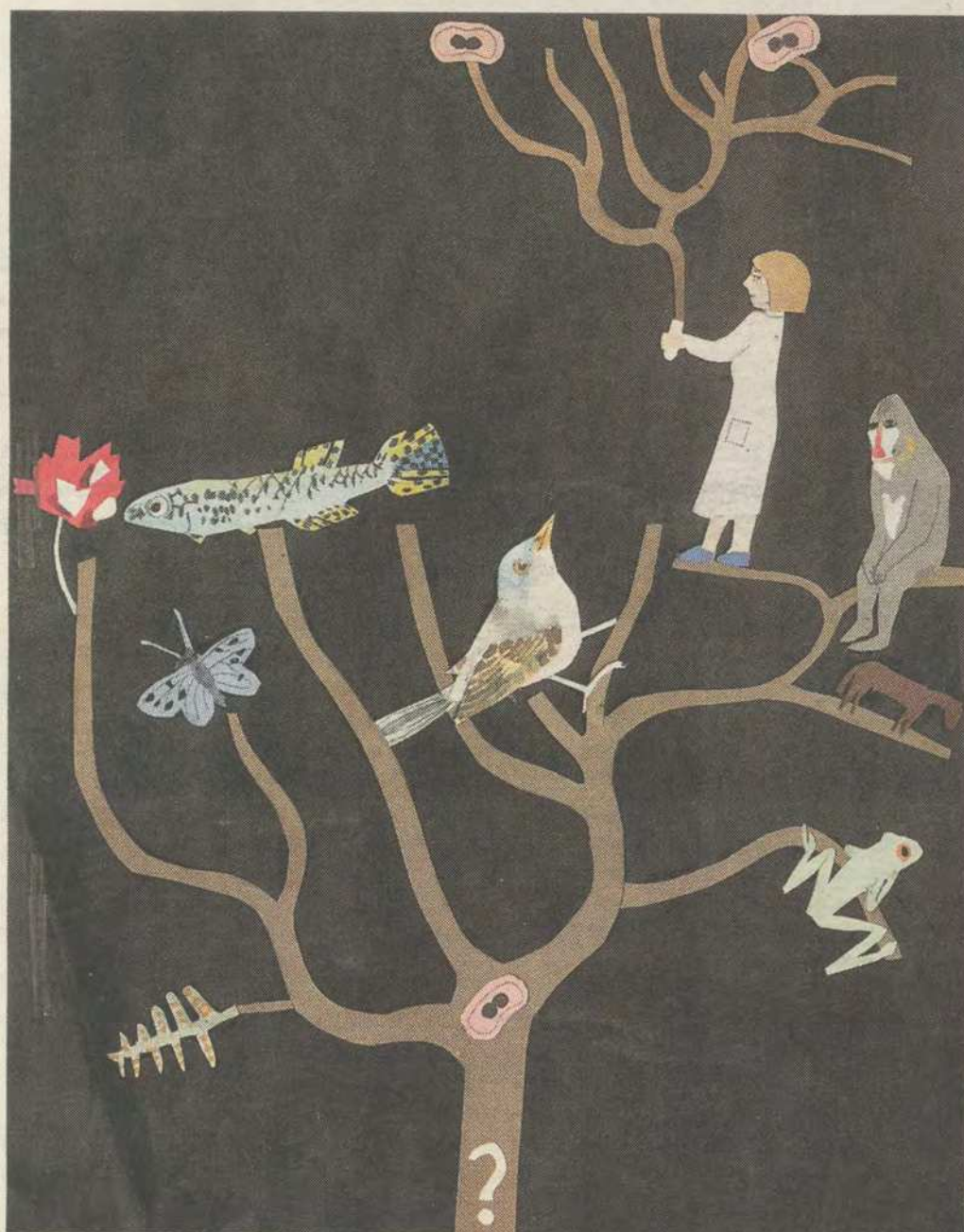

Illustration: Claes Jurander

Snart kommer genteknikens framsteg att bli märkbara i vardagen.

Försäkringar och jobb kan kräva gentest, den personliga integriteten bli inskränkt.

Kanske utgör utvecklingen en avveckling av det vi lärt känna som människan.

PRO/KONTRA/SID 10

Om rätt och välfärd

Med de välfärdsrättigheter som Amnesty International arbetar för skapas en rättighetsinflation, menar Johan Norberg. Hanna Roberts kontrar med att rättigheterna är odelbara.

FRIZON/SID 32

Svenska perspektiv

Andra världskriget avgjordes i en kamp mellan två diktaturer. Gunnar Åselius hävdar att detta faktum ofta förbisetts vilket gjort att Sveriges dåtida agerande blivit obegripligt.

RECENSION/SID 38

Tvivelaktig lycka

I Francis Fukuyamas två senaste böcker ifrågasätts att vetenskap och teknik skapar en bättre och lyckligare människa. Jan Söderqvist har läst dem och låter sig inte imponeras.

UTBLICK

VÄXTVÄRK NÄR EUROPA EXPANDERAR ÖSTERUT
Sidorna 7-9

Problem väntar EU inför utvidgningen österut. Li Bennich-Björkman ser hur idealistisk retorik döljer politiskt egenintresse.

PRO/KONTRA

MÄNSKLIGA RÄTTIGHETER OCH VÄLFÄRD
Sidorna 10-12

Johan Norberg anser att Amnesty lakar ur de mänskliga rättigheterna. Organisationens Hanna Roberts försvarar tolkningen.

TEMA: GENTEKNIK OCH INTEGRITET
SID 13-25

Artiklar av Erik Wallrup, Ludvig Beckman och Lynn Åkesson.

TRADITION

MODERNA METROPOLER SOM ANDLIGA LIVSRUM
Sidorna 26-28

Den tyske filosofen, sociologen, kulturvetaren, kort sagt allteoretikern Georg Simmel var pionjär med en teori om metropolen.

FRIZON

**PÅ INTERNET ÄR VI ALLA
NORMALA TRANSVESTITER**
Sidorna 29-31

Jenny Sundén skriver om den osäkerhet om kön och kropp som följt med IT. Ettor och nollor har nämligen med sexualitet att göra och kanske är texter att betrakta som kroppslig utsöndring.

LEVANDE HISTORIA KRÄVER DÅTIDA PERSPEKTIV
Sidorna 32-34

Sveriges agerande under andra världskriget bör förstås mot bakgrund av vår position mellan två diktaturer, inte som ett enkelt val mellan diktatur och demokrati, skriver Gunnar Åselius.

**PRÅLSJUKA OCH PRESTIGE
POLITISKA MAKTMEDEL**
Sidorna 35-37

Vilken roll spelar skrytsamt beteende för den politiska eliten? I många länder är storslagenhet nödvändigt för maktmänniskor, påpekar Jean-Pascal Daloz, men i Norden är det tvärt om.

RECENSIONER

**KONSTLADE RESONEMANG
OM BIOTEKNIKENS ONATURLIGHET**
Sidorna 38-40

Jan Söderqvist recenserar Francis Fukuyamas nya böcker som kretsar kring den biotekniska revolutionens inverkan på bilden av människan.

ÖVRIGA RECENSIONER
Sidorna 41-47

Nya böcker av Bernard Lewis, Charles Taylor, Barbara M. Benedict, Stephen Kotkin, David Cannadine med flera.

AXESS

www.axess.se

Postadress: Box 2143, 103 14 Stockholm e-post: redaktionen@axess.se telefon: 08-791 52 50

Axess är en tidskrift inom området humaniora/samhällsvetenskap och utges av Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål.

Chefredaktör och ansvarig utgivare: Kay Glans

Redaktörer: Beata Arnborg (vik.), Emil Uddhammar, Erik Wallrup

Researchassistent: Una Gustafsson **Grafisk form:** Lars Andersson

Redigering: Charlotte Arwedsson, Lotta Brandt **Korrektur:** Karin Olsson **Repro:** Samuel Elers-Svensson

Verkställande direktör: Kurt Almqvist **Ekonomiansvarig:** Monica Söderberg **Administrativ controller:** Susann Ronvall

Redaktionsråd: Mats Benner, Arne Jarrick, Sigfrid Leijonhufvud, Lars Magnusson, Merete Mazzarella, Anders Olsson, Joanna Rose, Lynn Åkesson

Typsnitt: Indigo och Esans **ISSN:** 1651-0941 **Tryck:** VLT Press

Prenumeration: Helår 9 nr kostar 200 kr via www.axess.se, prenumeration@axess.se eller tel 031-743 99 05

I populärkulturen har hotet från
gentekniken många gestalter.
Debatten är däremot inte så intensiv.
Anledningen kan vara att det är
gentestande försäkringsbolag och
företag som kan ställa till bekymmer,
inte en repressiv stat. Men det vore
oklokt att helt räkna bort Storebror.

KAY
GLANS

kay.glans
@axess.se

Science fiction-filmen *Gattaca* (1997) speglar skickligt farhågorna inför genteknikens utveckling. Inom en inte alltför avlägsen framtid domineras samhället av en genmanipulerad elit. Det finns en lagstiftning mot genetisk diskriminering som ingen bryr sig om. Huvudpersonen Jerome är avlad på naturlig väg och har från födelsen fått sina defekter och sin dystra framtid kartlagd. Men han drömmer om att bli astronaut och nästlar sig in på företaget Gattaca Aerospace Corporation genom att ta en genmanipulerad persons identitet. Det är dennes urin- och blodprover, fingeravtryck med mera som han lämnar på företaget. Det är en dystopi förvisso, men den ställer viktiga frågor om vad gentekniken kan medföra.

Det är en nyttig tankeövning att försöka föreställa sig vad framtida generationer kan vilja förebrå oss för att vi inte såg i vår samtid – vilka tendenser vi inte var tillräckligt uppmärksamma på men som senare visade sig vara avgörande. Det är väl inte en alltför vild gissning att sådana tillbakablickar bland annat kommer att handla om gentekniken. Många förutsägelser om vad som är möjligt att åstadkomma slår säkert fel, och många farhågor kommer förmodligen att visa sig ogrundade. Likväl står vi inför något dramatiskt när människan på detta sätt tar steget från att vara skapad till att bli skapare.

Psykoanalysens skapare Sigmund Freud karakteriserade i *Vi vantrivs i kulturen* den moderna människan som en "protesgud". Den tekniska utvecklingen både frigör och handikappar. Större möjligheter att forma oss själva och vår omvärld leder inte nödvändigtvis till en stegrad subjektiv upplevelse av frihet. Samtidigt som vi expanderar och får vidgat handlingsutrymme, invaderas vi av tekniken och blir alltmer genomlysta. Detta gäller i hög grad för informationstekniken, som låter oss färdas över jordklotet på ett tidigare oäskat sätt, men som också gjort det möjligt att kartlägga våra förehavanden in i minsta detalj. Gentekniken ställer både hälsomässiga och eko-

nomiska framsteg i utsikt, men samtidigt gör den våra individuella brister synliga.

Att debatten kring detta inte är mer intensiv beror väl i första hand på att vi, åtminstone i Väst, inte ser någon politisk aktör som kan använda sig av gentekniken för repressiva syften. Det tycks inte vara Storebror vi har anledning att frukta, utan Lillebror; det är inte staten som styr utvecklingen, utan mindre centraliserade aktörer som företag, försäkringsbolag, och inte minst vi själva genom våra preferenser och val. Men kanske är vi alltför snabba med att förvisa Storebror till historiens skräpkammare. Det kan inte uteslutas att den typ av hot som terrorismen utgör ger upphov till ett mycket mer auktoritärt samhälle, som kan ta de nya formerna för kontroll i anspråk.

Men även om ett sådant scenario inte blir verklighet, kan Lillebror också ge upphov till en rad negativa konsekvenser av mindre dramatiskt slag. Vad kommer möjligheterna att kartlägga och förändra vår genetiska uppsättning att medföra för vår personliga integritet, för vår syn på oss själva och på andra människor? Vilka är förutsättningarna för att med politiska beslut styra utvecklingen? Informationsteknologin och globaliseringen har skapat en utbredd skepsis när det gäller vår förmåga att styra den tekniska utvecklingen generellt, och frågan är om det i dagens samhälle finns gemensamma normer och värderingar som kan ligga till grund för politiska beslut inom dessa områden.

Axess nr 4 har genteknikens konsekvenser som tema. Diskussionen fortsätter på Ax:son Johnsonstiftelsens Engelsbergsseminarium den 14–16 juni, som i år har temat *Consciousness, Genetics and Society*. En rad internationella experter deltar.

Vårsåsongens sista *Axess* distribueras även till *Svenska Dagbladets* prenumeranter. På återseende i slutet av augusti!

Kay Glans

Kay Glans
chefredaktör och ansvarig utgivare

Filmkloner på krigsstig används i seriös debatt

TEKNOLOGI. Slagkraftiga fiktioner formar i hög grad våra föreställningar om vetenskap och teknologi. Tänk bara på romanerna om Dr Frankenstein och Dr Moreau.

Populärkulturellt betingade känslor styr delvis vilka tillämpningar vi tillåter och efterfrågar, skriver Matthew Nisbet i en artikel i *The American Prospects* nätupplaga apropå den senaste Stjärnornas krig-filmen som nyligen hade premiär i Sverige.

Långt innan den hade visats i USA började "Klonerna anfaller" spöka i den politiska debatten. Den konservativa tidskriften *The Weekly Standard* valde att använda just rubriken "Attack of the Clones" till ett av redaktören William Kristols inlägg i den långa och intensiva diskussionen om så kallad terapeutisk kloning.

Visserligen slåss dessa rymdkloner här för den goda sidan, men onda förebud skockar sig inför den efterföljande filmen, och på Internet går redan rykten om att klonerna i framtiden kommer att användas mot de goda Jedi-ridarna och föra en ond diktator till makten. Begripligt nog vill nu också forskare byta ut begreppet "kloning" mot "somatisk kärnöverföring".

RED.

Minnesdag för Bloom har blivit populär folkfest

JUBILEUM. Bloomsday är dagen som fått sitt namn efter Dublinbon Leopold Bloom, huvudperson i James Joyce berömda och tidigare så kontroversiella roman *Odysséus* som utspelar sig under en dag, den 16 juni 1904.

Minnesdagen, snart sekelgammal, var för ett par decennier sedan en mycket stillsam och anonym dag, utom för de verkliga James Joyce-fantasterna.

Men nu utvecklas den år från år till att bli alltmer av en minnesdag såväl för romanen som för den irländske författaren.

Den 16 juni är således föremål – och möjligen en god förevändning – för folkfest i Dublin, liksom för ett årligt internationellt symposium.

I år äger symposiet rum i Trieste (där Joyce var bosatt under många år) och har följaktligen fått rubriken Mediterranean Joyce.

I raden av föreläsare återfinns bland andra den palestinske författaren Edward Said.

Vad han har för anknytning till Joyce framgår dock inte av det program som är utlagt på Internet.

Men det är tydligt att romanen, som fick vänta i decennier på att få säljas i den stad den hyllar, inte bara blivit föremål för hundratals tolkningar utan även intresserar allt bredare grupper.

RED.

Telepati? "Trees", "fleeing", "falling", "blond hair" ... Detta uttalas av en person som försöker mottaga telepatiskt överförda videobilder. I denna film från experiment utförda i Edinburgh 1994 verkar överföringen gå bra.

Foto: Kathy Dalton

Telepatisk drunkningsdöd uppfattad via pingpongbollar

Är det möjligt att uppfatta en film enbart genom en annans tankar, helt utan ljud och bild? Det menar parapsykologiska forskare. I Lund finns till och med tankar på att inrätta en professur i det kontroversiella ämnet.

UNA GUSTAFSSON

una.gustafsson@axess.se

Lunds universitet överväger i dagarna att inrätta en professur i parapsykologi. Beslut väntas till hösten. En parapsykolog studerar mänskliga upplevelser som inte kan förklaras av våra vanliga, accepterade teorier. Till ämnet hör studiet av extrasensorisk perception, såsom telepati och prekognition, liksom psykokinesi, förmågan att med psyket påverka en yttre fysisk händelse.

Ämnet är minst sagt kontroversiellt och många frågar sig varför vi skall bedriva parapsykologisk forskning. Ett skäl är att över 50 procent av västvärldens befolkning rapporterar att de tror på parapsykologiska fenomen. Om denna folkmängd har fel är det kanske dags att visa detta experimentellt.

Telepatiforskning har sedan 1970-talet givit signifikanta resultat. Resultaten tyder antingen på att telepati är ett verkligt fenomen, i vilket fall forskning är av största intresse, eller på allvarliga brister i den psykologiska metodologin.

Parapsykologiska experiment har kritiserats och ifrågasatts så till den grad att området troligtvis har de mest exakta och noggrant genomförda experimentsituationerna av all psykologisk forskning i dag. Om dessa precist kontrollerade experiment ger signifikanta resultat för ett skenfenomen så uppstår snart frågan hur säkra resultaten är för de experiment som utförs inom mer accepterade psykologiska forskningsfält.

Så oavsett om parapsykologiska fenomen är verkliga eller inte är det ett område värt att studera. Det menar Joakim Westerlund från psykologiska institutionen vid Stockholms universitet. Westerlund arbetar med en nystartad så kallad "Ganzfeld"-studie vid Göteborgs universitet. Forskargruppen leds av Göteborgs Adrian Parker och medverkar gör även Jiri Wackermann från Freiburg Institute for Frontier Areas of Psychology.

I det typiska Ganzfeldexperimentet försöker en

person kallad "sändare" telepatiskt överföra den information han ser på en videofilm till en mottagare som befinner sig i ett annat rum. För att öka mottagarens känslighet minimeras variationen i dennes sinnesupplevelser. Personen får lyssna till ett homogent brusande ljud och ögonen täcks av halverade pingisbollar som genomlysas av ett rött sken. I ett avslappnat, drömligt tillstånd berättar mottagaren sedan kontinuerligt om vad han upplever. Efteråt får mottagaren gissa vilken film sändaren har sett. Det har visat sig att mottagare gissar rätt signifikant oftare än vad slumpen tillåter.

Till Göteborgsexperimentet har Joakim Westerlund utvecklat ett datorsystem där sändarens videobilder synkroniseras med mottagarens berättelse. Resultatet blir en film där bilderna från sändarens videofilm kan jämföras med mottagarens samtidiga uttalanden och eventuella likheter kan bedömas.

En film av detta slag skapades för experiment som utfördes i Edinburgh 1994 och den bjuder på förbluffande likheter mellan mottagarens berättelser och de bilder sändaren ser.

I en film ses en man fly i panik genom ett träsk där svarta trädstammar skär genom en tät grön dimma. Mannen faller ned i en kvicksandssänka och kameran zoomar in på hans blonda kalufs när gyttjan sväljer honom. Samtidigt hörs mottagarens sömninga röst: "green things, sharp green daggers, trees, people running, fleeing, falling, muddy, blond hair, 70's hairstyle, curly-ish, white face, dead man in the water".

Det finns dock tveksamheter huruvida synkroniseringen i filmen är vattentät. Filmen är klippt och inga garantier finns för att det som sägs av mottagaren verkligen sades samtidigt som bilderna överfördes. Westerlunds dataprogram är designat för att ge just denna garanti – det blir spännande att se vad filmerna kommer att visa.

Bloggrar nätets stora vinnare

En tidig och med tiden mycket framgångsrik innovation på Internet är "weblog" eller "blogger". I sin enklaste form är en weblog en plats med kommenterade länkar i datumordning. Den allra första webbplatsen, som skapades av Tim Berners Lee på CERN, var den första webblagen. Den listade helt enkelt alla nya webbplats som anslöt sig.

I den första tillväxtfasen under pionjäråren blev det populärt att kommentera vad man fann på nätet. En ny webbplats var en nyhet i sig. När sedan tidningarna började lägga ut sitt innehåll utvecklades snabbt en mediekritisk kultur. Att till en välbesökt weblog skicka in en länk och en kommentar till något som stått i tidningen fascinerade många. Man publicerades i ett sammanhang och alltid kom det några svar.

Nästa steg i utvecklingen var en personlig weblog. För dem med lite mer seriösa ambitioner än genomsnittet kunde det kanske vara intressant att ha en egen weblog i stället för att skriva på allmänna platser. Denna form av publicering "på eget förlag" tog ordentlig fart för några år sedan då företagen Blogger och Userland Software lanserade kostnadsfria och mycket lättanvända plattformar för personlig weblog. Med dessa tar det bara några minuter att lägga ut en kommentar på en egen webbplats.

Många användare har därefter tagit tekniken ett steg vidare. Finns det nu ett gratis och lättanvänt verktyg att publicera sig med finns det ingen anledning att begränsa sig till kommenterade länkar. Många använder i dag sin weblog för att skriva egna journalistiska texter, kommentarer, analyser och kronikor. Det hela har utvecklats till en folkrörelse, enbart i Blogger-systemet finns det 150 000 skribenter.

Mycket av det som skrivs är självcentrerat eller

åtminstone personligt. Men i toppen på pyramiden finns det många duktiga skribenter. De som skriver väl, ofta och fokuserar sitt skrivande på specifika områden har lyckats nå en stor publik. Flera av de ledande skribenterna har dessutom börjar tjäna pengar på sitt skrivande genom annonsintäkter och försäljning av egna böcker. Den förre redaktören för *The New Republic*, Andrew Sullivan, har till exempel meddelat att han nu tjänar mer pengar på sin weblog än han gjorde som anställd.

Andra kända skribenter är Virginia Postrel, som gjorde sig ett namn för några år sedan med boken *The Future and Its Enemies* och juridikprofessorn Glenn Reynolds.

Utvecklingen av weblogtekniken kommenteras överallt i amerikansk press just nu. Inte bara därför att de mest framgångsrika bloggarna blivit superkändisar i de traditionella medierna som ett resultat av sina framgångar på nätet, utan också därför att de traditionella medierna fått ett nytt hot att oroa sig för. I en tid när nyheter har blivit bulkvara som produceras av några få stora nyhetsbyråer har tidningarna tvingats att profilera sig med journalistikens andra uppgift: att kommentera och analysera det som sker.

Men eftersom tidningarna lever på stora upplagor tvingas de hålla sig inom ett ganska snävt ämnesfält. Det behöver inte bloggerjournalisterna som skriver för sin egen läsarskara. Följaktligen blir deras texter mer spännande att läsa för många människor.

Länkar till kända bloggar:

Andrew Sullivan: andrewsullivan.com

Virginia Postrel: www.dynamist.com

Glenn Reynolds: InstaPundit.com

PETER ELMUND

Stalins spioner hedrade på nyutgivna frimärken

Filatelister hör till dem som kan glädjas åt en ny utgåva av frimärken från det ryska postverket, där sex framstående KGB-agenter porträtteras.

Motivet till att ge ut dem är att KGB fyller 80 år, och en vilja att visa "att inte allt som gjordes under sovjettiden var dåligt", som en posttjänsteman uttrycker det för brittiska BBC News. Men denna entusiasm delas inte av alla.

Skalet till att just dessa sex män är med är deras insatser för kontraspionaget. Men flera av dem – exempelvis Sergej Puzitsky och Vladimir Styrne – var också ansvariga för massdeportationer av olik-tänkande till Gulag under 1930-talet och för hård repression inom ett distrikt för säkerhetspolisen.

Susanna Petjora, som själv tillbringade fem år i läger, är en av dem som inte gärna sätter dessa frimärken på sina brev.

– Det vore en förolämpning. Kan du föreställa dig att man i dagens Tyskland skulle ge ut frimärken med Gestapoagenter? Det är ett slag i ansiktet på de miljoner av oss som deporterades eller dog under ett totalitärt system, säger hon till BBC.

Folkets hjältar? Sex KGB-agenter hedras med varsitt frimärke i en nyutgåva från det ryska postverket.

Foto: Alexander Natruskin/Scanpix

Man kan också undra över vad dessa frimärken säger om dagens Ryssland. Är de tecken på en mer auktoritär, nationell tendens i synen på staten och historien, ledd av den före detta KGB-chefen Vladimir Putin?

Posttjänstemannens uttalande visar att det är ett försök – låt vara valhant och klumpigt – att lyfta fram något bra i det som gjorts i ett land som brottas med ett minst sagt problematiskt förflutet. Man kan ju förstå att också kontraspioners släktingar och vänner

gärna vill komma ihåg deras goda sidor, såsom yrkesskicklighet och plikttrogenhet.

Länder som inte tänkt efter före har drabbats av liknande pinsamheter; det förflutnas demoner har överskuggat förmodade hjältar i exempelvis Österrike och Serbien. En slutsats man kan dra är att det alltid är bra att öppna garderoberna för vädring och genomgång av gammal lump, innan man hänger ut paraduniformerna till allmän beskådan.

EMIL UDDHAMMAR

Folkbildare söker ersättning för ekologi

SPRÅK. Är ekologi ett modeord?

Ja, och i så hög grad att de som ägnar sig åt vetenskapen ekologi borde hitta en mindre värdeladdad benämning, suckade årets folkbildare, professor Torbjörn Fagerström, då han föreläste på KTH i Stockholm i samband med sin utnämning härförleden.

Ämnet var just ekologi och andra modeord, men snarare än att rabbla andra politiska korrektheter valde folkbildaren att ägna sig åt det mer intressanta: vad som ger modeord deras värdeladdning.

För just ordet ekologi krävs att vi vänder tillbaka till klimaxteorin som utvecklades av amerikanen Frederic Clements. Dess vetenskapsvärde förkastades strax efter andra världskriget, men dess innehåll bet sig kvar i folksjäl: Om naturen bara lämnas i fred kommer den att utvecklas till ett klimax, och varje avvikelse från klimax är en försämring.

– Tanken på naturens harmoni, balans och godhet har inte bara överlevt utan också blivit en sekulär livsåskådning för många, sade folkbildaren.

Och detta är ett resultat att ta på allvar, och att begrunda: Vad händer när en antropocentrisk livsåskådning ersätts av en ekocentrisk – ja, förutom att det går att bli rik på ekokorv, mer respekterad som ekosof och politiskt framgångsrik som ekosocialist? Biologiprofessorn som, alltså sedan många lärde känna honom via tv:s *Fråga Lund*, alltid givit en positiv syn på tekniska landvinningar talade ovanligt nog om en hotande tragedi. Tragedin, menade han, är att rädslan för att vi skall manipulera naturen utgör en risk för att vi inte kan använda ny teknik som skulle kunna verka positivt. Kommer vi bara förbi det hindret finns stora möjligheter.

Paradoxalt nog är det vurmen för ekologin som står i vägen för just ekologins möjligheter. Ett nytt, trist och antitrendimpregnerat ord efterlyses.

BEATA ARNBORG

Elever med bristande kunskap ingen nyhet

HISTORIA. Dagligen når oss uppgifter om hur okunniga dagens skolelever är. Den senaste rapporten från National Assessment of Educational Progress i USA visar, till exempel, att 57 procent ligger under en kompetensnivå som beskrivs som "grundläggande" i ämnet historia.

Många menar att detta är alarmrande, men det tyder, hävdar krönikören Robert J Samuelson i *Washington Post*, på bristande historiskt medvetande.

Ända sedan de första mätningarna i början av 1930-talet har nämligen okunnigheten varit lika kompakt.

RED.

Dyrt titta på Finlands dyraste konstsamling

KONST. Upprördheten svallar kring Finlands värdefullaste konstsamling. Den ägs numera av svensk-dans-finska storbanken Nordea, men har ursprungligen inte något med Sverige att göra. Den införskaffades av dåvarande helfinska banken Kansallis-Osake-Pankki (KOP), sedermera Merita och numera alltså Nordea.

Upprördheten däremot är äktafinländsk. Tavelsamlingen ska nämligen i framtiden endast visas för anmälda grupper, vars deltagare får betala 25 euro (cirka 225 kronor).

Det var andra tider på det vilt generösa 1980-talet. Då kunde vilken liten småsparare som helst vandra in på KOP:s kontor på Södra Esplanaden och se till exempel den berömda målningen av Antti Favén som föreställer eftersläckningen efter målaren Akseli Gallen-Kallelas femtioårsfest. Den ägde rum i samma lokal, som då var det legendariska Hotell Kämp. Där sitter den tidens kulturellt uppklädd, men en smula trött, för nu var det lunch nästa dag.

I skaran märks, förutom festföremålet självt, sådana ikoner som poeten Eino Leino, arkitekten Eliel Saarinen, målaren Eero Järnefelt och, ej att förglömma, tonsättaren Robert Kajanus.

Historierna kring den berömda festen är legio. Favén gjorde målningen som en fördold anspelning på en av Gallen-Kallelas egna tavlor, Probleemi/Symposium, som handlar om hur tiden flyr medan pokulerandet pågår. Som ett välkänt exempel på stämningen sägs Kajanus, som till och med hunnit åka tur och retur till Stockholm för att dirigera, ha mötts med den överförfriskade frågan: "Har du varit ute och pissat?"

I dag är banklokalen åter hotell Kämp och gästen i den eleganta baren kan beundra Favéns berömda tavla. Tror hon. I samspråk med den välinformerade bartendern får hon veta att det är en kopia.

Nordea slår alltså vakt om sina samlingar och Favén med flera ska hädanefter visas på andra sidan kvarteret i den pampiga bankbyggnaden. Medlemmen i konstsamlingsstiftelsen, Jarmo Laiho, tycker inte alls att det är fel. Till *Helsingin Sanomat* säger han:

– De vill göra en exotisk grej av det här, en upplevelse som det är värt att betala för. Vår uppriktiga strävan är att vara en besöksplats bättre än vanliga.

MONICA BRAW

Akseli Gallen-Kallela: Självporträtt på fresk, 1894. 31x23,5 cm.

Franska medier granskar sig själva

Det franska medielandskapet har berikats med ett forum avsett uteslutande för diskussion om medierna själva. Det nya månadsmagasinet *Médias* blickar inåt i mediavärlden och tillbaka på gamla nyheter. Vilka frågor ges störst plats i medierna och varför? Hur förhåller sig medierna till olika offentliga personer? Hur resonerar och arbetar chefredaktörer och journalister?

Högerextremismens uppsving i Europa har gjort en fråga särskilt intressant: Hur påverkar medierna medborgarnas politiska ställningstaganden? Även om detta första nummer av *Médias* är producerat precis före Le Pen-jordskalvet – varför referenser till extremhöger lyser med sin frånvaro – så rymmer tidningen en tänkvärd analys av de franska mediernas beteende före valet.

Trots att tre av fyra fransmän inte gjorde någon skillnad mellan Jacques Chiracs och Lionel Jospins politiska program ägnade sig politikjournalisterna inte främst åt att åskådliggöra meningsskiljaktigheterna. I stället intresserade sig mediernas politiska analytiker i stor utsträckning för sådant som har med den egna branschen

att göra: politikernas mediestrategier och imagebyggnad.

Den franska politiska rapporteringen har kommit att präglas av en jakt på vad som kallas "la petite phrase". "La petite phrase" är en liten slagkraftig mening, eller ett litet speciellt ord, som en politiker har uttalat och som sedan upprepas in absurdum i medierna. Följaktligen handlade en del av mediernas valkampanjsbevakning om huruvida Chirac hade bäddat för sin förlust genom att använda ordet *impunité*, strafffrihet, på ett oförsiktigt vis och huruvida Jospins fyndiga kritik av Chiracs mediestrategi var "kommunikativt effektiv" ... Bakom dessa resonemang ligger enligt *Médias* en vilken och uttråkad kår politikjournalister, vars kunskap om politiken blir allt sämre och vars roll har marginaliserats. Frågan är om de politiska analytikerna nu förmår anta utmaningen att visa hur Le Pens politiska program håller, snarare än vilken löjlig person han är.

Nästa nummer av *Médias*, som kommer den 30 maj, kanske kan ge svar.

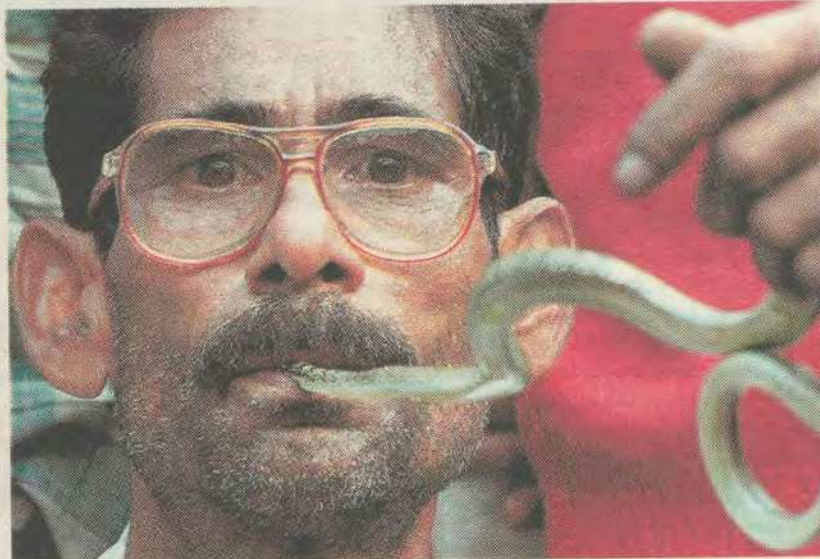
LISA IRENIUS

Naturprogram ger Indiens ormtjusare problem

Naturprogrammen hör till tv:s äldsta och av publiken mest omhuldade. De är upplevelse- och upplysningspaket i ett, en zoomad kikare in i den omvärld få av oss någonsin kommer att få uppleva live.

I Indien har dessa program blivit allt populärare, och därmed har de nu kommit att skapa problem för landets kvarvarande ormtjusare, berättar *National Geographic*. Indien som ser naturprogram har blivit mer skeptiska till en konstform som tidigare betraktats som magisk och till och med gudomlig.

Det är nu, enligt samma källa, inte det enda hotet mot denna traditionella profession. Det största hindret är naturskyddslagarna enligt vilka det är förbjudet att hålla vilda djur fångna. De har funnits i trettio år men har inte börjat tillämpas förrän under det senaste decenniet. Dess-

Mytomspunnet yrke. En gång ansågs deras yrke gudomligt. Numera har ormtjusningens magi tappat lyskraft genom naturfilmens upplysning.

Foto: Jewel Samad/Pressens bild

utom har djurrättsaktivister engagerat sig mot ormtjusning. Därmed är

ett mytomspunnet yrke, som ärvt från far till son, på väg bort. RED.

Kontroll av Internet dömd att misslyckas

När Manuel Castells, den spanskfödde sociologiska gurun talar, lyssnar världen. Nu har han intervjuats i franska *L'Express*. Där avvisar han de av europeiska politiker aviserade försöken att kontrollera Internet.

– Varje försök att kontrollera Internet kommer att förbli illusoriskt, säger Castells.

Vi lever i en värld där alla fakta tillhör alla länder, går hans resonemang. Allt och alla blir mer och mer sammanslutna i ett enda globalt nätverk som omfattar alla former av organisationer och företag.

Samtidigt som kapitalet koncentreras sker en decentralisering av organisationsformerna. Företagen är globalt sammanslutna i ett oöverblickbart nätverk av samarbeten och underleverantörer. Om ett område i världen utsätts för aktivt politiska

försök att kontrollera, och därmed hämma flödet i de globala nätverken, strömmar information, pengar och arbete helt enkelt förbi hindren och etablerar sig någon annanstans. Ingen ekonomisk eller annan mänsklig verksamhet kan snart tänkas utanför det globala nätverket av informationsströmmar genom datorer. Att då gå in med försök till politisk styrning leder bara till lokala blockeringar som lätt kringgås av det globala systemet.

Men politiker, inte minst i Europa, vill i dag gärna, med hänvisning till barnporr eller terrorism, förespråka något slags kontroll över nätet. Detta är dock dömt att misslyckas, enligt Castells.

Den paradoxala situationen har också inträtt att den opinion som är emot globaliseringen, till exempel

Attac, inte hade kunnat organisera sig utan Internet. Globaliseringsmotståndet är följaktligen en följd av globaliseringen.

Problematisksamt är att stora delar av världen, särskilt Afrika, ligger utanför det globala datorbaserade informationsnätet. Det är en situation som måste åtgärdas eftersom ingen ekonomisk eller social utveckling i dag kan tänkas utanför Internet.

Kostnaderna för att stiga in i det globala nätverket är i dag marginella. Många länder, exempelvis Kina och Sydostasien, har klarat det och har också blivit en del av den expanderande globala ekonomin. Det är alltså inte oöverkomligt för något land att hoppa över mellanliggande utvecklingssteg och ta steget in i den nya ekonomin.

LARS FIMMERSTAD

Växtvärk när Europa expanderar österut

UTBLICK/ Tretton länder står på kö. Europeiska Unionen står inför sin största utmaning på länge när tio före detta kommunistdiktaturer och tre länder i östra Medelhavsregionen söker medlemskap. Processen kommer att kräva stora förändringar, men vinsterna för hela den utvidgade gemenskapen är också stora.

För närvarande ansöker 13 länder om EU-medlemskap. Tio är före detta kommunistiska diktaturer, tre av dem före detta Sovjetrepubliker. Processen som skall leda fram till att dessa tio stater blir fullvärdiga EU-medlemmar går allmänt under beteckningen östutvidgningen. De stater det gäller är i "framgångsordning": Ungern, Slovenien, Estland, Polen, Tjeckien, Lettland, Litauen, Slovakien, Bulgarien och så gruppens svarta får Rumänien. För bara tio år sedan stod en utvidgning österut inte alls på EU:s dagordning. I dag är ett breddat EU, tillsammans med de växande kraven på institutionella reformer, väsentligare än någonsin. Det är också en fråga som väl belyser EU:s särskilda karaktär: en halv federation som strävar efter att förverkliga visioner om ett enat, starkt och betydelsefullt Europa, samtidigt som den politiska och strategiska verkligheten sätter uppenbara gränser för vad som kan göras. Dessa visioner skall omsättas i handling i en komplex, strategisk, förhandlingsprocess, i vilken framför allt egenintresset talar, antingen på nationell eller regional nivå.

Utöver de tio "öststaterna" är det ytterligare tre stater, Cypern, Turkiet och Malta, som knackar på dörren. Som ofta i EU-sammanhang är frågorna länkade till varandra. Cyperns och Turkiets medlemskap hänger indirekt samman med östutvidgningen. Medlemslandet Grekland, som har starkt intresse av att Cypern väljs in, hotar att blockera hela östutvidgningen om så inte blir fallet. Formellt, om än inte informellt, har landet möjligheter att göra allvar av hotet eftersom alla medlemsländer har veto när det gäller nya medlemmar. Därför har också Irlands motvilja mot att ratificera Niceavtalet från december 2000, i vilket institutionella reformer som anses nödvändiga för en utvidgning från 15 till 25 slås fast, kastat en del grus i maskineriet. Efter den 11 september har emellertid utvidgningen ryckt betydligt närmare; betydelsen av ett enat Europa med möjligheter till långtgående polisiärt samarbete bedöms som så väsentlig att andra nationella hänsyn får stå tillbaka.

Östutvidgningen är en historisk process. Den kommer att leda till ett enat Europa efter nära 60 år av den ofrivilliga uppdelningen i Öst och Väst. Östutvidgningen får därigenom järnridån att slutligen gå upp, även om de många övergångsbestämmelser som diskuteras utgör hinder. För såväl EU som ansökarländerna är det viktigt att denna komplicerade och politiskt känsliga process förs till ett lyckosamt slut. Det är svårt att ens föreställa sig vilka besvikelssreaktioner som skulle kunna utlösas om vissa länder lämnades utanför eller tidsutdräkten blev orimligt lång. Mot bakgrund

Av
Li Bennich-
Björkman
Docent
i statsvetenskap

av den europeiska historien präglas östutvidgningen, åtminstone i den officiella retoriken, av moraliska och idealistiska övertoner som saknats i tidigare diskussioner om att bredda EU. "Skulden" i att ha befunnit sig på "den vinnande sidan" när stora delar av Europa gick miste om välbefinnande och frihet skall nu återbetalas. Inte minst i ett land som Sverige, som traditionellt gjort sig till tolk för moraliska ställningstaganden i internationella frågor, är tankar om solidaritet och rättvisa framträdande inslag i retoriken. Samtidigt har Sverige som medlemsland också ett starkt egenintresse av att stärka Östersjöregionen inom EU. Att framför allt de baltiska staterna, men även Polen, blir medlemmar är moraliskt försvarbart, men också strategiskt väsentligt för Sverige, Finland och Danmark.

ÖSTUTVIDGNINGEN HAR uppfattats som en asymmetrisk process, där det är EU:s medlemsländer som ställer krav och villkor som ligger i linje med deras egna intressen eller med EU:s som organisation, medan de fattiga östkusinerna från landet snällt får rätta in sig i ledet om de vill vara med och leka. Detta speglar att de tio åtminstone när processen inleddes hade större behov av EU än vice versa, och därför var tvungna att underordna sig bestämmelser och avtal, till exempel utformningen av de så kallade Europaavtalen, som officiellt avsåg att stärka östländernas ekonomiska övergång men i själva verket lade in importrestriktioner när det gällde ländernas viktigaste exportvaror. Kandidatländerna kan därför, med rätta, uppfatta att deras behov och även synpunkter underordnas de intressen som EU-medlemmarna artikulerar. Asymmetrin ligger i de ojämlika maktförhållandena, och att ansökarländerna till skillnad från medlemsländerna inte vill och kanske inte heller kan samordna sina strävanden. De övergångsbestämmelser som förhindrar fri rörlighet av arbetskraft från läglöneländerna i Öst, framförallt riktade mot Polen, Slovenien och Ungern som genom sitt geografiska läge har lätt att ta sig in i angränsande stater, är självfallet en ytterligare källa till upprördhet i de forna kommunistländerna och reflekterar de ojämlika maktförhållandena. Nyligen har också i samma anda framförts ännu mer långtgående förslag, med sikte på att begränsa effekterna av en utvidgning österut beträffande de riktigt stora ekonomiska kostnaderna: jordbruksstödet och regionalfonderna. Idén är att de nya medlemsländerna skall omfattas av särbestämmelser som innebär att de inte får full "utdelning" i relation till de behov som föreligger förrän i ett tioårsperspektiv. Dessa förslag är emellertid kontroversiella också inom EU, och möjligen kommer östutvidgningen att innebära ett välkommet tillfälle att

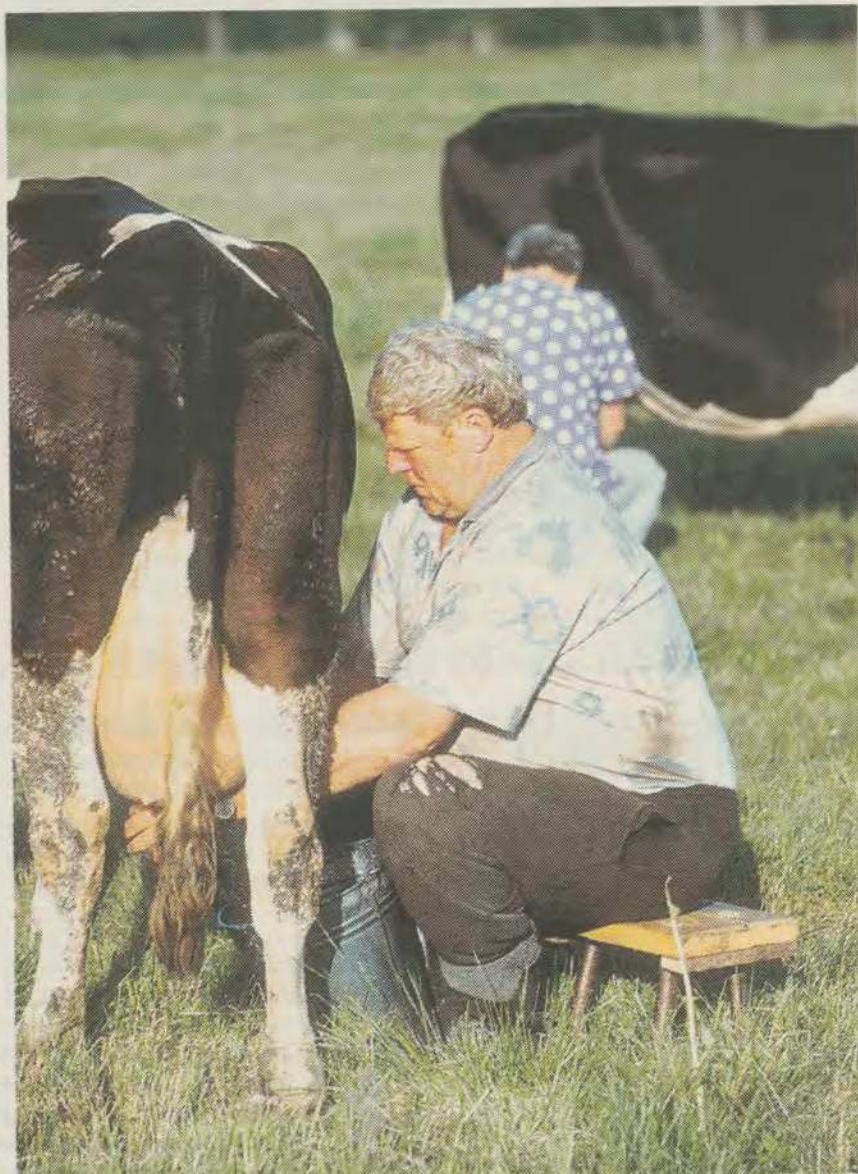
i grunden reformera hela den gemensamma jordbrukspolitiken (CAP). Likväl är det förnedrande förslag för kandidatländerna som tid efter annan framförs, och de äventyrar det redan vacklande folkliga stödet för EU-projektet i ansökarländerna, samtidigt som de möjligen skapar större stöd bland de medlemsländer som fortfarande är svala till hela projektet, till exempel Spanien, Portugal och Frankrike.

TYSKLAND ÄR DET LAND som starkast drivit på processen. Landet har nära handelsförbindelser med flera av östländerna i det geografiska grannskapet – Polen, Ungern och Tjeckien inte minst. Tyskland svarar för hälften av EU:s export till de så kallade CEE-länderna (länderna i Central- och Östeuropa) och importerar också i avsevärd omfattning produkter från många av de centrala ansökarländerna. Ett förklaring till handelsförbindelserna kommer för Tysklands del att ytterligare öka tillgången till marknader. För Frankrike, en annan tungviktare inom unionen och för närvarande det land som gynnas mest av den gemensamma jordbrukspolitiken och bidraget till gårdar, är vinsterna av en utvidgning däremot begränsade. Landet är också om inte direkt motståndare till, så definitivt svårt till att välkomna de östliga grannarna.

Bland kol- och stålunionens ursprungliga medlemmar är Belgien och Luxemburg mer eller mindre uttalade motståndare, bland annat därför att de är starkt integrationsvänliga och hellre ser en fördjupning än en breddning av unionen. Spanien och Portugal, i dag nettomottagare och gynnade av EU:s regionala strukturfonder, är heller inga varma anhängare av en utvidgning österut till ett antal fattiga länder med stort behov av att bygga upp dyrbar infrastruktur. Den nordiska "enkla-ven" med Finland, Sverige och Danmark har varit starka för- språkare för en utvidgning i allmänhet och en baltisk i synnerhet; på grund av den geografiska närheten till de baltiska staterna har medlemskapet för Estland, Lettland och Litauen drivits extra hårt. Tyskland har på motsvarande sätt kopplat sitt stöd för hela gruppen till nödvändigheten av ett medlemskap i första "vägen" för grannlandet Polen. Därigenom är Polen ett nyckelland i processen, och en första utvidgning kan överhuvudtaget inte ske utan att Polen finns med, trots att landet inte toppar kommissionens lista.

Utifrån denna snabba överblick är det lätt att se hur geopolitiska, ekonomiska och strategiska motiv bildar en komplex väv av ståndpunkter och intressen, som har mycket litet att göra med en idealistisk önskan att stödja uppbyggnaden av Östeuropa i första hand.

NÄR BERLINMUREN FÖLL och Sovjetunionen kollapsade uppstod det ganska snabbt ett stort antal nya demokratiska stater i Europa och i Europas närhet. Det fanns inte då någon tanke inom EU att dessa nya demokratier också skulle bli medlemmar – det mesta pekade på att en sådan idé låg långt borta. I dag förhandlar emellertid flera av dessa, men långt ifrån alla, om ett medlemskap; merparten återfinns i Central- och Östeuropa. I det forna Sovjetunionen är de baltiska staterna de enda som i dag är aktuella för medlemskap. Ryssland, Ukraina och Vitryssland står utanför, men det är inte längre otänkbart att de två förstnämnda kan bli aktuella i framtiden; länderna trycker redan på för särskilda avtal med EU. Vitryssland uppfyller dock inte kraven på demokrati, och det är tveklöst huruvida Ukraina egentligen kan sägas göra det i

Handmjölkning.

Det polska jordbruket anses vara småskaligt och föråldrat, ett av de stora problemen för Polens eventuella medlemskap i EU.

Foto: Jörgen Svendsen/
Pressens bild

bilaterala handels- och samarbetsavtal. EU började förhandlingar om dessa EA med de länder som ansågs ha kommit längst, den så kallade Visegradsgruppen, i december 1990. Den ursprungliga tanken från unionens sida var att riktiga avtalen till de mest "försigkomna" länderna, Polen, Ungern och Tjeckien, och koppla dem till den tekniska och ekonomiska assistans som gavs genom Phare-programmet. Det säger också något om EU:s brist på långsiktighet och intresse för att bistå de kämpande östländerna, att när idén om Europaavtalen lanserades så kopplades detta överhuvudtaget inte ihop med förberedelser för en utvidgning, utan betraktades som helt skilt från frågan om ett framtida, eventuellt medlemskap. Men besvikelsen och förväntningarna från östländerna själva, som valde att uppfatta avtalen just som en förberedelse inför medlemskap, drev återigen på processen i riktning mot medlemskap. Europaavtalen var naturligtvis ett steg i riktning mot att öppna handelsförbindelser och liberalisera. Samtidigt markerades asymmetri och maktpositioner mycket tydligt i och med att EU helt dikterade villkoren. I själva verket innehöll avtalen också ett antal specialbestämmelser, som gjorde att liberaliseringen av handeln på ett antal "känsliga" områden – områden där östländernas komparativa styrka låg, som jordbruk, textilindustri, kol och stål – skulle komma att gå mycket långsamt.

Från 1993 och framåt har EU slutit Europaavtal med varje enskilt "östland" separat. I dag har ett flertal av dessa "känsliga" områden lyfts ut, men restriktionerna när det gäller jordbruksprodukter kvarstår till viss del. Europaavtalen, som givetvis betytt mycket för de forna kommunistiska länderna, är samtidigt ett tydligt belegg för i hur stor utsträckning EU:s handlande drivs av medlemsländernas egna intressen, och vilket förhandlingsspel på olika nivåer processen innebär.

VID EUROPEISKA RÅDETS möte i Köpenhamn 1993 etablerades de i sammanhanget betydelsefulla Köpenhamnskriterierna. Europeiska rådet, som har medlemsstaternas stats- eller regeringschefer som medlemmar, har blivit alltmer av ett policyskapande organ

dag. Men återigen: medlemskap eller inte är framför allt en politisk fråga, en fråga om strategiska bundsförvanter och något att erbjuda. Den dramatiskt ökande stabilitet som skulle bli följden av till exempel ett ryskt medlemskap är uppenbar.

Vägen från Berlinmurens fall till medlemskapsförhandlingar har gått via ett antal "stationer" där kommissionen kommit att bli en drivande kraft, men där också enskilda medlemsländer som Tyskland, England och efter 1995 Sverige och Finland spelat en betydelsefull roll för att föra upp frågan på agendan. Utvecklingen i öst 1989/90 tog dock de allra flesta helt på sängen och inga klara riktlinjer eller handlingsrekommendationer fanns. Alternativet till en samlad reaktion från EU var att etablera bilaterala förbindelser med de olika länderna, en lösning som låg närmare EU:s ursprungliga linje. Östdemokratierna riktade emellertid sina propäer direkt till EU, och det var framför allt förväntningar från deras håll på ett mer strukturerat samarbete som "tvingade" fram en samlad motreaktion från unionens sida. EU utvecklade en förberedelsestrategi, där Europaavtalen och Phare-programmet för teknisk assistans var centrala inslag.

ETT FÖRSTA STEG MOT att knyta de nya östdemokratierna närmare Europa togs genom de Europaavtal, European Agreements (EA) som är

inom unionen och Köpenhamnsmötet 1993 innebar att man lade fast kriterier som på allvar innebar att EU tog ställning för en framtida östutvidgning. Som alltid var detta steg ett resultat också av överväganden om egennytta. Oron gällde iakttagelser som pekade i riktning mot att intresset för reformer började svalna i vissa östländer, samtidigt som sönderfallet i Jugoslavien på ett fruktansvärt sätt demonstrerade hur stabilitet och säkerhet kunde äventyras i hela Europa genom händelseförloppet i ett enskilt land. Något måste göras. Lösningen blev att markera ett betydligt starkare intresse för östländerna som framtida EU-medlemmar.

Kriterierna som slogs fast i Köpenhamn är fyra:

- stabila institutioner som garanterar demokrati, rättsstatlighet, respekt för mänskliga rättigheter och minoritetsskydd.
- fungerande marknadsekonomi med förmåga att klara av konkurrens inom EU.
- förmåga att inkorporera och implementera det gemensamma ramverket och att målsättningarna om politisk, ekonomisk och monetär union accepteras.

- EU har förmåga att ta in nya medlemsländer utan att underminera grunden för den europeiska integrationen.

Det sista kriteriet lyftes in för att påskynda den nödvändiga diskussionen inom EU om de institutionella förändringar som måste komma till stånd innan ett EU med 25 eller fler medlemmar kan vara ett faktum. De tre andra kriterierna rör politisk, ekonomisk och byråkratisk kapacitet, och de är i hög grad öppna för tolkningar och "förhandlingar". Kommissionen genomför varje år granskningar av hur ansökarländerna utvecklas i förhållande till de olika målen. För de allra flesta kandidatländerna är problemen med en svag administrativ förmåga fortfarande alarmerande, korruptionen grasserar och flykten från en underbetald offentlig sektor till mer lönsamma privata företag fortsätter.

Europeiska Rådet i Madrid 1995 innebar ett ytterligare avgörande steg framåt genom att man gav kommissionen i uppdrag att förbereda rapporter om östländerna samt ange datum för påbörjandet av förhandlingar. Återigen var Tyskland en av de drivande bakom kulisserna, den bundsförvant som östländerna främst hade att lita till. Tysklands linje var tidigt att förhandlingarna endast skulle inledas med de "tre stora": Polen, Ungern, Tjeckien. Till skillnad från tidigare under 1990-talet hade dock spelplanen förändrats i och med Sveriges och Finlands medlemskap. Intresset för Baltikum höjdes därmed avsevärt, och det är osannolikt att de baltiska länderna hade varit så långt framme utan stödet från de nordiska länderna.

ÅR 1997 KOM SÅ kommissionens stora Agenda 2000, det dokument som beställts av Madridmötet 1995. Agenda 2000 innehöll tre saker: en bedömning av alla kandidatländer i särskilda rapporter, en plan för hur EU:s gemensamma regelverk skulle upptas i ansökarländerna, och en konsekvensanalys av vad östutvidgningen skulle komma att betyda ekonomiskt, för jordbruket och för strukturfonderna. Återigen togs ett stort kvalitativt steg framåt, i och med att planerna fick ytterligare konkretion.

Luxemburgmötet i december 1997 blev avgörande för vilka som bjöds in i första rondan. Det var ett beslut som vilade på kommissionens bedömningar, men också och inte minst på bundsförvanter bland medlemsländerna. Principen för hur förhandlingarna skulle läggas upp, om de skulle utgå från "regattaprincipen", det vill säga att alla länder skulle börja förhandla samtidigt och sedan fick man se vem som seglade i mål snabbast, eller initialt särskilja ansökarländerna, var en fråga som hade politiska och institutionella konsekvenser. I praktiken blev en grov differentiering utgångsläget, medan regattan blivit en faktisk verklighet efterhand som eftersläntrarna i vissa fall seglat ikapp.

Polen, Ungern, Tjeckien, Slovenien och Estland bjöds in som de fem första. Tveksamhet gällde Estland, där de nordiska ländernas stöd men också USA:s påtryckningar var viktiga för utgången. De baltiska staterna skulle kompenseras för att de lämnats utanför Nato - också en viktig säkerhetspolitisk fråga för USA och EU. Samtidigt var beslutet 1997 en kompromissprodukt, eftersom alla tio länderna fick starta formella förhandlingar, men de fem första skulle få en mer individuell behandling i dessa förhandlingar.

Anledningen till att åtminstone på en retorisk nivå behandla samtliga så lika som möjligt bottnade i EU:s intresse av att upprätthålla reformtaket i ansökarländerna, där det hägrande medlemskapet var tänkt att fungera som en morot för radikala refor-

mer. Under vägen har tre grupper utkristalliserat sig: en tätgrupp bestående av Ungern, Estland och Slovenien, en mellangrupp där Polen, Tjeckien, Lettland, Litauen och Slovakien befinner sig, samt en eftersläntrargrupp med Bulgarien och Rumänien. Aldrig tidigare har EU planerat för en så omfattande breddning. Som det ser ut i dag kan hela tio länder, eller åtminstone åtta, tas in i klump. Bulgarien och Rumänien ligger möjligen alltför långt efter de övriga när det gäller ekonomiska, administrativa och politiska kriterier och kan därför få "stå på väntelistan" till decenniets slut.

PROCESSEN ATT INKORPORERA östländerna har drivits frammer av östländernas förväntningar än av EU:s strategiska agerande. Unionen har mer eller mindre "tvingats in" i en situation som nu ter sig oåterkallelig. Svaret från EU:s sida heter framför allt institutionella reformer och det är dessa som varit på dagordningen under de senaste regeringskonferenserna och som avspeglats i de fördrag som man kunnat enas om.

Konsekvenserna av vad som nu kan komma att ske är enorma. För EU handlar det om att institutionellt och ekonomiskt klara av att gå från 15 till 25 medlemsländer eller fler och kvarstå som en beslutsför organisation. Klarar inte unionen den övergången riskerar man mycket av den legitimitet som i dag finns som ett grundläggande kapital. Det kommer att kräva omfattande reformer av det institutionella regelverket, något som började förhandlas fram i Amsterdam 1996/97 och där Nicefördraget 2000 utgjorde ett andra viktigt, men otillräckligt, steg.

Vad man hittills enats om är att begränsa antalet parlamentsledamöter till 732 (Sveriges andel minskar från 22 till 18), att kommissionärerna från 2005 skall vara en från varje medlemsstat; Frankrike, Tyskland, Storbritannien, Italien och Spanien har i dag två. När EU utvidgas kommer det att bli färre än en kommissionär per medlemsstat och man inför rotation. Man har också, fast marginellt, utökat antalet områden som kan beslutas med kvalificerad majoritet, för att hypotetiskt kunna komma lättare framåt i arbetet. Däremot kvarstår enhällighet i särskilt känsliga frågor som immigration, asyl, visering, skatter och sociala frågor. Rösttalet i rådet förändras till förmån för de större staterna (en kompensation till de större staterna eftersom de förlorar sin "andra" kommissionär i kommissionen). Slutligen har man kommit överens om att ett fördjupat samarbete mellan grupper av medlemsländer skall bli möjligt, så kallad flexibel integration.

Men östutvidgningen ställer, i högre grad än när de fattiga länderna Spanien, Portugal och Grekland blev medlemmar, krav på ekonomiska resurser. De som nu står på tur att bli medlemmar är fattiga länder, där BNP per capita bara är en fjärdedel av den inom EU och infrastrukturen är i behov av stora investeringar. Flera av kandidatländerna, däribland nyckellandet Polen, har också en stor (och fattig) jordbrukssektor.

FÖR ANSÖKARLÄNDERNA HANDLAR det likaledes om en enorm omställning, parallellt med den uppbyggnad av demokrati och marknadsekonomi som man genomfört under 1990-talet. Anpassningsprocessen är tungrodd: 80 000 sidor av gemensam EU-lagstiftning skall inkorporeras i den inhemska lagstiftning, som befinner sig i ett uppbyggnadsskede efter demokratins genombrott. På köpet har man också fått en förstärkning av den exekutiva makten på bekostnad av parlamenten, nästan innan demokratin hann återinföras.

Men till syvende og sist handlar faktiskt östutvidgningen om den demokrati som det sällan talas om i dessa sammanhang, men som kan stjälpas hela projektet. För det enda som i dagsläget skulle kunna stoppa processen är att det blir ett nej i de folkomröstningar, som samtliga kandidatländer aviserat inför anslutningen. Vad som för tio år sedan skulle ha tett sig fullständigt otänkbart, att de fattiga kusinerna inte skulle bocka och tacka, är i dag något som bör tas på allvar. Det folkliga stödet för EU sjunker, och i de baltiska länderna är det alarmerande lågt. Kränkande övergångsbestämmelser, oinfriade löften och otydlighet om tidsramarna från kommissionens sida bidrar inte till att höja populariteten. Liksom i många medlemsstater är EU-frågan i ansökarländerna i högsta grad ett elitprojekt, vilket alla känner till men få gör något åt.

Tragiskt vore om ointresset för att involvera medborgarna skulle leda till att denna historiska möjlighet att ena Europa inte kommer att bli verklighet, eller kommer att skjutas på en obestämd framtid.

Amnesty International vill utvidga rättighetsbegreppet från de klassiska frihetsrättigheterna till att även omfatta välfärdsrättigheter. Men detta är anspråk av annat slag, hävdar Johan Norberg. Rättigheterna kommer att förvandlas från trumf till vanliga spelkort.

Amnesty urholkar rättigheterna

JOHAN NORBERG:

Idén om mänskliga rättigheter föddes i kampen mot slaveriet och mot kyrkans krav på andlig underkastelse. Den revolutionerande idén var att människan har moralisk rätt till en privat sfär som ingen får inkräkta på, oavsett hur goda bevekelsegrunderna är. Vi har behov av rättighetsbegreppet för att känna igen de krav som sätter grundläggande gränser för vad vi får göra mot varandra. Med den amerikanske filosofen Ronald Dworkins ord är rättigheter "trumf". I den politiska debatten är anspråk och önskemål spelkort på bordet, men om någon sitter med trumf på hand så väger det tyngst, och avgör spelet. Även om det skulle finnas goda skäl att tysta eller tortera någon (exempelvis i kampen mot terrorismen), så måste dessa skäl vika om individen har rätt att slippa sådan behandling. Det är farligt om detta rättighetsbegrepp urvattnas. Men det är vad som sker när intressegrupper börjar klä alla möjliga välfärds- och bidragskrav i rättighetsretorikens skrud. Regeringen och många organisationer – mest uppseendeväckande bland dem Amnesty – vill expandera rättighetsbegreppet från frihetsrättigheterna till att även omfatta ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter, eller med ett enklare ord välfärdsrättigheter. Förutom klassiska rättigheter, som yttrande-, religions-, förenings- och näringsfrihet, vill man lägga till en rad rättigheter som vi bara kan få av andra: mat, kläder, arbete, bostad, sjukvård, utbildning, socialförsäkringar och betald semester.

Detta är anspråk av ett annat och motstridigt slag, som dessutom undergräver de klassiska rättigheterna. De senare handlar om rätten att styra våra egna liv. Välfärdsrättigheterna handlar om att konsumera resurser även om man inte själv skaffar dem, och förutsätter att man får styra andras liv så att de tillfredsställer ens egna behov. Välfärdsrättigheterna är inte samsamma mellan förenliga, vilket däremot frihetsrättigheterna är. En minimilön kan orsaka arbetslöshet och därmed att rätten till arbete kränks. Resurser till socialförsäkringssystem kan ta pengar från sjukvård och utbildning. Hur avgör man när rätten till hälsa är tillfredsställd? Vilka behov är viktiga nog för att få kallas rättigheter? Svaret är att väljarmajoriteter och politiker avgör detta genom prioriteringar och kompromisser. Men mänskliga rättigheter är till för att skydda individer och minoriteter mot överhet och majoriteter!

Genom att införa välfärdsrättigheterna i definitionen av mänskliga rättigheter faller hela idén om rättigheter. Då inleder alla diskussionen med att berätta vilka rättigheter de har –

PRO

BEHÅLL DEFINITIONEN AV MÄNSKLIGA RÄTTIGHETER

Johan Norberg
Författare och
medlem i Amnesty
International

"Precis som tryckandet av nya sedlar minskar värdet på de gamla, skapar man rättighetsinflation genom att skriva ut nya rättigheter till höger och vänster."

som förhandlingsbud – och sedan avgör stat och myndighet vilka som ska få företräde. Rättigheter är inte längre trumf, de blir spelkort som alla andra. Överheten sitter med alla trumfen på hand. Att välfärdsrättigheter fungerar så medger FN, som i 22:a artikeln förklarar att de får uppfyllas "med hänsyn tagen till varje stats organisation och resurser". Tänk om rätten att tala fritt eller slippa tortyr villkorades på det sättet!

Hela poängen med rättigheter är ju att de inte ska villkoras med organisation och resurser, att vi har dem för att vi är människor. Att formulera sina önskemål som rättigheter är ett sätt att ge dem ökad tyngd i debatten. Det har blivit en retorik för att vinna debatten, ett finare sätt att säga "jag vill ha". Precis som tryckandet av nya sedlar minskar värdet på de gamla skapar man rättighetsinflation genom att skriva ut nya rättigheter till höger och vänster.

HANNA ROBERTS:

Johan Norberg hävdar att det är farligt om rättighetsbegreppet urvattnas och utvidgas, det begrepp som enligt hans definition inkluderar

frihetsrättigheterna men inte de ekonomiska, sociala och kulturella rättigheterna. Amnesty anser att rättighetsbegreppet inkluderar de ekonomiska, sociala och kulturella rättigheterna och eftersom FN:s allmänna förklaring från 1948 i sin helhet ingår i den internationella sedvanerätten, och därmed är bindande för alla stater, så anser vi att vi har det internationella samfundet med oss i denna tolkning.

Johan Norbergs formulering "välfärdsrättighet" är påverkad av hans egen situation i Sverige. Amnesty International däremot är en internationell organisation och måste vara relevant även i andra världsdelar. Rätten att inte bli diskriminerad vad gäller tillgång till mat handlar inte enbart om välfärd i andra världsdelar.

Amnesty International spelar inte poker, vi arbetar konkret för att kränkningar av mänskliga rättigheter skall upphöra var de än äger rum, vem som än drabbas och oavsett om det är politiskt korrekt eller inte.

Vårt åtagande har aldrig varit statiskt, omvärlden förändras och därför måste också våra arbetsmetoder och vårt åtagande utvecklas, så att vi kan fortsätta vara relevanta. Sedan länge har vi hävdats att alla mänskliga rättigheter är odelbara och inbördes beroende av varandra. I och med vårt internationella rådsmöte i Senegal förra hösten, har vi definierat vår vision och vårt åtagande på följande sätt:

"Amnestys vision är en värld i vilken alla människor åtnjuter alla de mänskliga rättigheter som innefattas i Allmänna förklaringen om de mänskliga rättigheterna och andra internationella människorättsnormer. För uppnå denna vision har Amnesty som sitt åtagande att utreda och agera med fokus på att förhindra och göra slut på grova kränkningar av rätten till fysisk och psykisk integritet, åsikts- och yttrandefrihet och av rätten att inte bli diskriminerad, inom ramen för sitt främjande av alla mänskliga rättigheter."

Utvidgningen innebär således inte, vilket somliga förefaller att tro, att Amnesty generellt skall arbeta mot till exempel arbetslöshet, bostadslöshet, bristfällig sjukvård eller dålig utbildning. Inte heller kommer Amnesty att ha mer allmänna synpunkter på hur staterna fördelar sina resurser.

Kränkningar av ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter kan inte avfärdas som "välfärds- och bidragskrav". Flickor som i Afghanistan nekades utbildning just på grund av att de var flickor (med allt vad det innebär i övriga förluster för deras medverkan i ett samhälle när de inte kan läsa eller har kunskap om vilka fri- och rättigheter de har) är en kränkning lika vik-

Gränsen mellan medborgerliga och politiska rättigheter å ena sidan, och sociala, ekonomiska och kulturella rättigheter å den andra, är diffus. Att stater avsiktligt svälter sin befolkning är en grov kränkning av mänskliga rättigheter i flera avseenden, skriver Hanna Roberts.

Mänskliga rättigheter är odelbara

tig att arbeta mot som Amnestys arbete mot straffrihet för ansvariga som förbrutit sig mot mänskliga rättigheter. Dessutom, vilket är det fina i kråksången, kommer vi att kunna arbeta med båda typerna av kränkningar, det ena utesluter inte det andra.

Gränsen mellan å ena sidan medborgerliga och politiska rättigheter och å den andra ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter är mycket diffus. Att staten avsiktligt och systematiskt svälter ut befolkningen i södra Sudan, vilket i första hand är en kränkning av en ekonomisk rättighet – rätten till mat – kan enligt min uppfattning jämföras med utomrättsliga avrättningar eller urskillningslöst dödande, som i sin tur är en grov kränkning av den fysiska integriteten – rätten till liv. Effekten blir densamma och det enda som skiljer förfarandena åt är sättet att ta död på befolkningen.

JOHAN NORBERG:

"Alla mänskliga rättigheter är odelbara och inbördes beroende av varandra", argumenterar Hanna Roberts. Det förutsätter vad som skulle bevisas, nämligen att olika typer av välfärds mål är mänskliga rättigheter. Hon skulle behöva något slags teori eller förklaring av vad som gör något till en mänsklig rättighet. Annars blir "rättighet" bara ett annat ord för "viktigt".

På vilket vis är rätten att inte bli fängslad utan rättegång odelbar från rätten att få ett arbete? På vilket vis är rätten att tala fritt beroende av rätten till betald semester (sanktionerad av FN)? Som jag påpekade är detta rättigheter med motsatta uppgifter, och med radikalt olika anspråk på tyngd. Roberts argument för deras odelbarhet är att FN:s allmänna förklaring från 1948 inkluderar även välfärdsrättigheter. Det tycker jag stärker min uppfattning om skillnaden mellan kategorierna. Den deklarationen var nämligen ett försök till kompromiss mellan de västerländska demokratierna och kommunistländerna. Den Unesco-grupp som förberedde förklaringen sade uttryckligen att de ville förena rättigheternas "various divergent or opposing formulations", vilket innebar att de dels arbetade med en som "started from the premises of inherent individual rights ... while the other was based on Marxist principles".

Denna rättighetskatalog kom också att utnyttjas på det sättet. Sovjetunionen använde välfärdsrättigheterna till att säga: "OK, vi kanske fängslar dissidenter och tvångsflyttar bönder, men ni respekterar ju inte heller de mänskliga rättigheterna fullt ut eftersom alla inte får bostad och arbete hos er." Västerlandet sade samma sak om de fattiga u-länderna. De

KONTRA

BEHÅLL DEFINITIONEN AV MÄNSKLIGA RÄTTIGHETER

Hanna Roberts
Ordförande i svenska
sektionen av
Amnesty International

**"Flickor som i Afghanistan
nekades utbildning just
på grund av att de var
flickor, är en kränkning
lika viktig att arbeta mot
som Amnestys arbete
mot straffrihet".**

kunde göra en avvägning, där frihet och demokrati fick stå tillbaka under en period, därför att de skulle prioritera välfärdsrättigheter och ekonomisk utveckling.

Men FN räddade sin heder genom att tydligt uttala att dessa rättigheter inte är ovillkorliga som frihetsrättigheterna, till priset av inkonsekvens och urvattning av begreppet.

Även Roberts tycks medge att det inte är rättigheter av samma dignitet. Hur kommer det sig annars att hon först argumenterar för att arbete, bostad, utbildning och mat är mänskliga rättigheter, för att sedan retirera och inskräpa att Amnesty bara ska arbeta mot diskriminering i samband med detta. Varför ska Amnesty bara kämpa för vissa av de krav organisationen ser som mänskliga rättigheter? I mina öron låter det då som att odelbarheten och det inbördes beroendet bara blir retorik.

I sakfrågan håller jag med. Det är rättighetskränkningar när staten svälter ihjäl befolkningen i södra Sudan, eller när Afghanistan förbjuder flickor att gå i skolan. Men det beror på att staten kränker deras frihet och likhet inför

lagen. Att tro sig kunna slåss mot det bara genom att definiera om till rättigheter allt som staten diskriminerar mot är en omväg, och på den omvägen går man lätt vilse.

Om staten förbjuder svarta att åka buss ska vi väl slåss mot det genom att visa att det är en kränkning att diskriminera, inte genom att plötsligt inkludera busstransport i våra deklARATIONER om de mänskliga rättigheterna?

Orsaken till att Amnesty gör så här är att man vill kompromissa mellan dem inom organisationen som vill behålla uppdraget inriktat på frihetsrättigheter, och dem som vill börja arbeta även med välfärdsrättigheter. Målsättningen bland dem som drev fram utvidgningen är att utöka ambitionen till ett generellt arbete för välfärdsrättigheter. Kan vi att döma av Hanna Roberts emfatiska förnekande av detta räkna med att hon kommer att motsätta sig en sådan utvidgning? Och hur går det i så fall ihop med argumenten för att välfärdsrättigheterna också är mänskliga rättigheter?

HANNA ROBERTS:

Amnesty och andra intressegrupper vill expandera rättighetsbegreppet, säger Johan Norberg, och han envisas med uppdelningen mellan "frihetsrättigheter" och "välfärdsrättigheter". För att underbygga denna uppdelning hänvisar han till historiska skeenden. Det är visserligen sant att man kan lära sig en hel del av historia. I en sådan debatt skulle jag kunna framhålla att exempelvis president Franklin D. Roosevelt i början av 1940-talet förespråkade en "Bill of Rights" beträffande ekonomiska, sociala och kulturella (ESK) rättigheter samt att det för USA och andra var självklart att dessa rättigheter skulle inkluderas i FN:s allmänna förklaring. Enligt min mening är det dock tillräckligt att konstatera att FN och i varje fall de 152 stater som har undertecknat FN:s konvention på detta område är ense om att detta är rättigheter och inte något annat. Jag tänker med andra ord inte debattera historia med Norberg – för Amnesty är det nuet som är det viktiga.

Idag är även ESK-rättigheterna en integrerad del av de mänskliga rättigheterna. Norbergs ambition är förmodligen att dra resonemangen till sin spets, men han för i stället in dem på fel spår. Hans fixering vid "välfärdsrättigheternas" (de som vi andra kallar ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter) bakgrund och möjliga generella tillämpning (till exempel den allmänna rätten till bostad) har inget att göra med Amnestys verklighet. Kränkningar av mänskliga rättigheter är Amnestys vardag. Dagligen ser vi hur olika aktörer kränker individers rättigheter och begränsar deras liv. Ute i verkligheten blir

det väldigt tydligt att uppdelningen mellan rättigheterna just är en papperskonstruktion. Att använda begreppet "välfärdsrättigheter" borde uppfattas som ganska verklighetsfrämmande för en person som förvägras bostad, utbildning eller arbete för att han eller hon till exempel är homosexuell.

Jag noterar att Norberg håller med i sakfrågan, det uppskattas. För oss är dock "sakfrågan" hela poängen.

Trots att Amnesty delar FN:s uppfattning att alla mänskliga rättigheter bildar en enhet, varken kan eller vill vi arbeta med allt. Detta är inte, som Norberg hävdar, en retorik där vi visar att olika rättigheter inte har samma dignitet. Tvärtom, de har samma dignitet och just därför vill vi kunna arbeta mot kränkningar av vilken rättighet som helst, så länge det är inom ramen för vårt åtagande, det vill säga arbetet mot grova kränkningar av rätten till fysisk och psykisk integritet, åsikts- och yttrandefrihet och av rätten att inte bli diskriminerad.

Varför har vi då ett begränsat åtagande? Framför allt är det givetvis en resursfråga. Då Amnesty inte tar emot direkt statligt stöd har vi en relativt liten budget. Det handlar om att skapa en relevant avgränsning men där vi numera slopat en för oss artificiell uppdelning av rättigheterna.

Allteftersom kränkningarna ändrar karaktär kommer Amnestys arbete också att ändras för att bäst kunna hjälpa de människor vi finns till för. Från att ha varit en fångorienterad organisation har Amnesty kommit att bli en organisation för mänskliga rättigheter. Jag vet inte om Amnesty i framtiden kommer att besluta att arbeta generellt mot alla typer av grova kränkningar av mänskliga rättigheter. Det enda jag vet är att Amnesty är en organisation där de framtida förändringarna bestäms via internationella demokratiska val av våra över en miljon medlemmar som finns representerade i över 60 länder. Tyvärr kommer Amnesty troligen alltid att få prioritera och avgränsa sitt arbete på grund av brist på resurser. Jag tycker däremot att det är bra och nödvändigt att Amnesty alltid fortsätter att utvecklas så länge grova kränkningar av mänskliga rättigheter sker.

JOHAN NORBERG:

Hanna Roberts menar att en homosexuell som förvägras bostad, utbildning och arbete på grund av sin läggning har fått sina rättigheter kränkta. Det är i den sakfrågan jag instämmer. Men enligt mitt synsätt beror det på att den klassiska rätten till likhet inför lagen – att slippa förtryck – kränkts. Det beror inte på att bostad, utbildning och arbete plötsligt har blivit mänskliga rättigheter.

Eller menar Roberts på allvar att förbud mot homosexuella på biografer och solsemester inte är rättighetskränkningar innan vi har döpt om biosök och solsemestrar till mänskliga rättigheter?

Roberts exempel på kränkningar (afghanska flickor, sudanesisk svält, kränkt homosexuell) gäller enbart diskriminering och håller inte som argument för välfärdsrättigheter. Men ändå menar hon att Amnestys begränsning till diskrimineringsfrågorna endast beror på bristande resurser. Egentligen har rättigheterna "samma dignitet", och rätten att slippa tortyr bildar en gemensam enhet med den FN-stadgade rätten

till arbete, bostad och socialförsäkringar.

Det väcker tre avslutande frågor:

1. Vad är det som gör att detta är mänskliga rättigheter av klassiskt slag? Av Roberts text kan man bara utläsa kriteriet att de är viktiga för människor. Det innebär en radikal försvagning av fundamentet och argumentet för rättighetsbegreppet.

2. Hur genomförs de i praktiken? Klassiska frihetsrättigheter handlar om rätten att bli lämnad i fred från kränkningar och tvång. ESK-rättigheterna ger oss i stället en rätt till goda ting vi inte har. Det är en rätt att konsumera resurser – det är därför jag sammanfattar dem med det betydligt precisare begreppet välfärdsrättighet. Terminologin är vanlig inom moralfilosofin, liksom de mer tekniska begreppen positiv/negativ rättighet.

**Roberts
exempel
på kränkningar
gäller enbart
diskriminering
och håller inte
som argument
för välfärds-
rättigheter.**

Johan Norberg

Frihetsrättigheter måste respekteras av alla människor. Alla har en lika stor skyldighet att avstå från att tortera mig, men har jag verkligen rätt att knacka på hos vem som helst och utkräva min rätt till mat och bostad? Om jag är utan arbete, vem har kränkt den rätten och har en skyldighet att ge mig ett arbete? Vem är det som kränker bönders och egenföretagares FN-sanktionerade rätt till betald semester, och ska tvingas ge dem den?

Välfärdsrättigheter är inte universella, de kräver inte att alla upprätthåller dem genom att avstå från kränkningar. De förutsätter en aktiv stats ingrepp.

Men då undrar jag varför jag inte kan

stämna de politiskt ansvariga, till exempel Göran Persson, för att de inte ger mig ett arbete.

3. Leder det inte till att man urholkar rättigheternas status, när ingen räknar med att dessa rättigheter ska tas på samma allvar? Man använder begreppet för att sätta tyngd bakom sina krav, utan att någon räknar med att de då betraktas som lika ovillkorliga som frihetsrättigheterna. Håller inte Roberts med om att rättighetsbegreppet har urvattnats, när till exempel en sänkning av en bidragsnivå formuleras som borttagandet av en rättighet? Och vad beror det i så fall på?

Det är oroande att Roberts återoppar Franklin D. Roosevelts expansion av rättighetsbegreppet, för det är ett typexempel på hur begreppet politiseras. Roosevelt menade att en av de mänskliga rättigheterna var bönders rätt att sälja sina produkter till ett gott pris. Roosevelt kallade den helt enkelt för en mänsklig rättighet för att därmed skapa argument för sin jordbrukspolitik!

Om Amnesty ger sig ut på samma sluttande begreppsplan får väl vi Amnestymedlemmar som vill kämpa för de klassiska mänskliga rättigheterna starta en ny organisation. Amnesty Classic, typ.

HANNA ROBERTS:

Bostad, utbildning och arbete är mänskliga rättigheter enligt FN och det internationella samfundet. Det är således inte Amnesty som har hittat på detta. För Amnesty är utgångspunkten folkrätten och konventionstexterna.

Norberg har konsekvent genom vår debatt velat göra en akademisk uppdelning mellan frihetsrättigheter och hans så kallade välfärdsrättigheter (läs ESK-rättigheter). I sitt sista inlägg

ställer han tre retoriska frågor, men något som Norberg hela tiden glömmer är att även ESK-rättigheter i någon mening är "frihetsrättigheter".

Rätten till liv innebär att staten inte får hindra individen att leva och inte heller låta andra göra detta. Den kan i viss mån även anses innebära en skyldighet för staten att agera så att individen överlever. Ett exempel är artikel sex i Barnkonventionen, där konventionsstaterna dels erkänner att varje barn har en inneboende rätt till livet, dels förbinder sig att till det yttersta av sin förmåga säkerställa barnets överlevnad och utveckling. På samma sätt förhåller det sig med ESK-rättigheter. Staten får inte hindra individen att äta och inte heller låta andra göra det.

När Norberg jämför allas skyldighet att avstå från att tortera honom med allas skyldighet att ge honom arbete visar han att han inte har förstått denna distinktion. Ska allas skyldighet att avstå från att tortera honom jämföras med något, så är det med allas skyldighet att avstå från att hindra honom från att äta, arbeta eller utbilda sig.

Amnesty tampas med en annan verklighet än Johan Norberg. Med sitt sista inlägg både förenklar och banaliserar Norberg genom att ge absurda ytterlighetsexempel. Låt mig i stället ge ett par exempel ur verkligheten: I det kommunistiska Tjeckoslovakien använde man under en period metoden att trakassera regimens kritiker genom att utestänga deras barn från högre utbildning. Man hittade på ursäkter för att inte släppa in dem på universitetet, eller ens på gymnasiet. Detta är en mycket effektiv metod att tysta kritik.

**Rätten till liv
innebär att
staten
inte får hindra
individen
att leva och
inte heller låta
andra göra
detta.**

Hanna Roberts

En facklig ledare i Chile avskedades från sitt arbete. Då han sökte liknande jobb på andra industrier stod det snart klart att företagargenerationen i samarbete med säkerhetstjänsten hade svartlistat honom. Han kunde inte få arbeta någonstans. Efter att en tid ha försökt försörja familjen som gatuförsäljare gav han upp och lyckades med hjälp av anhöriga ta sig till Sverige. Invandrarverkets utredning visade att han inte varit arresterad, torterad, fängslad eller utsatt för anonyma hot. Han hade bara berövats möjligheten att försörja sig och sin familj. Han fick avslag. Inte heller Amnesty kunde hjälpa

honom, eftersom han bara hade berövats rätten till arbete och försörjning.

För mig är det uppenbart att dessa personer utsattes för förföljelse och att det var – och är – en kränkning av deras mänskliga rättigheter, men eftersom Amnesty tidigare inte kunde arbeta gentemot rättighetskränkningar som låg utanför de medborgerliga eller politiska rättigheterna, så kunde vi inte arbeta mot ovanstående typ av förtryck.

Ända sedan starten har Amnesty stegvis utökat sitt arbetsområde till att omfatta fler och fler områden.

När Norberg då hävdar att han vill bevara Amnesty som det tidigare varit kan man fråga sig vilket Amnesty han vill bevara. Amnesty från 1964, 1969, 1975, 1983, 1991 eller 1999? För mig har Amnesty aldrig varit ett självändamål. Organisationen ändras och det är bra. Vi förblir relevanta och på så sätt arbetar vi aktivt för att nå vår vision, en värld i vilken alla människor åtnjuter sina mänskliga rättigheter. ■

TEMA: GENTEKNIK OCH INTEGRITET

Illustration: Claes Jurander

FARLIG GENVÄG TILL FRAMTIDEN

ROBERT SPAEMANN: Genteknikens kannibalism leder till en ny och vanskelig människosyn, varnar den tyske filosofen i en intervju.

LUDVIG BECKMAN: Det krävs politiska svar på genteknikens etiska frågor. Staten måste börja agera.

LYNN ÅKESSON: Vem äger generna? Att kränka individens integritet kan vara detsamma som att kränka mänskligheten.

Sidorna 14-25

Manipulationen av det mänskliga genomet håller på att förändra vår människosyn. Vi betalar för kunskapsvinster genom att människan konsumerar sin avkomma. Den tyske filosofen Robert Spaemann ifrågasätter bioteknikens syften.

Gränslösa framsteg förvandlar människan till ting

Av

Erik Wallrup

Redaktör på Axess

GRÄNSER ENGAGERAR. Få uttryck har under de senaste åren kommit så i svang som "det gränsöverskridande". Fast ingen kan säga annat än att också gränssättarna har spelat en viktig roll: en paroll för det tjugoförsta århundradets politik tycks bli att kunna sätta gränser.

Att den tyske etikern Robert Spaemann skulle kalla en bok som samlar uppsatser och artiklar från 1960-talet och framåt för *Grenzen* är knappast en överraskning. Den kom förra året och visar honom från den utåtriktade sidan: få av de riktigt inflammerade frågorna har undgått att kommenteras, spetsas till eller klyvas av Spaemann. Ett fast försvar för livsprincipen återfinns alltid när han tagit upp abortfrågan, dödshjälpen eller dödsstraffet, och inte mindre fast i övertygelsen är han när det gäller tekniska ingrepp i naturen och utopiernas förödande inverkan på människornas liv.

Vad som förmodligen kommer att bli en filosofisk klassiker är hans utredning av personbegreppet, *Personen*, vilket bör förklaras med undertiteln tal om skillnaden mellan "något" och "någon". Sedan 1970-talet har den australiensiske filosofen Peter Singer angripit det mänskligas särställning och fått Spaemann som en av sina argaste kritiker. När Spaemann för sex år sedan gav ut sin bok var siktet inställt på den uppluckring av det mänskligas ställning som så skilda läger som djurrättsaktivister och scientister svarat för. Att samma problemställning skulle få en närmast akut aktualitet med kartläggandet av genomet stod inte klart då, 1996. Men med den strikta logik som är Spaemanns har det visat sig att han utifrån samma etiska grund skulle komma att ifrågasätta syftena med kartläggningen av mänskligt DNA, liksom uppmärksamma att det vi kallar person hotas av en kraftfull genetisk determinism. Inte endast den personliga integriteten hotas, konsekvenserna når längre än så. Han tar den smygande känslan av att vi är på väg att förvandlas från personer till ting på allvar.

Robert Spaemanns hem förvånar nog var och en som känner honom endast genom hans texter. En filosof för vilken inte bara antiken är levande (sådana finns det gott om), utan också den medeltida skolastiken väcker förväntningar om hur både rum och hus ska se ut. Att han inte bor i det centrala Stuttgart kommer inte som en överraskning, däremot är det oväntat att huset är ett radhus av modernistiskt snitt. Att han inte är på plats vid den överenskomna tidpunkten är också överraskande, fast när det visar sig att han är ute i skogen och ska komma hem innan det skymmer blir jag lugnare – men utanför blir det mörkt och hur ingående jag än betraktar de magnifika ikonerna, liksom de religiösa objekten från Afrika och Asien, går det inte att slå undan tanken att det faktiskt var förskräckligt halt på väg till huset. En sådan omtanke skulle Spaemann utan vidare betrakta som unik för människan.

Men till sist hörs hans steg. Och han är inte sämre filosof än att han kan erkänna att han för-

modligen missförstått något (tidpunkten) men att han alltid är redo att skrida till verket (argumentera). Den givna inledningen är frågan om gränser, inte bara därför att hans senaste bok handlar om det, utan också för att den leder rätt in i det som är etikens äldsta funktion – att utgöra underlag för handlingar. Eller som han har skrivit angående embryonal stamcells forskning: "Ingen har ansvar för allt som sker. Ansvariga är vi däremot för vad vi gör." Hur skulle Spaemann beskriva gränsen som etiskt fenomen? Han tar god tid på sig innan han svarar. Så börjar han sin metodiska kartläggning, allt framsagt med största analytiska lugn.

– De äldsta och antropologiskt mest grundläggande formerna av etik består av gränzoner. Människorna är till skillnad från djuren i stånd att ifrågasätta varje gräns, men samtidigt har vi alltid vetat att det är människans uppgift att sätta egna gränser för handlingarna. Gränserna är inte tvingande: vi kan döda oss själva, vi kan döda varje annan människa, vi kan döda miljoner människor, vi kan göra nästan vad vi vill med naturen. Men frågan är om vi verkligen ska det.

För att åskådliggöra situationen i dagens etik väljer Spaemann att skilja mellan två inriktningar. Den ena behandlar människans mål och deras rättfärdigande. Den andra behandlar de medel vi utnyttjar för att nå dessa mål. Det finns mål som i sig själva är etiska: målet att rädda en annan människa som är sjuk, som befinner sig i nöd. Men ibland är våra mål villkorliga eller bestämda av vår natur: vi vill vara lyckliga, vi vill göra vissa saker som ger oss glädje. Det är helt i sin ordning, understryker han, men detta bara så länge som vi respekterar de gränser andra människor har satt.

– Det finns i dag en form av etik som bara är inriktad på målen, den så kallade konsekventialismen eller utilitarismen. Formerna för denna etik lyder: sedlig är en handling när dess samtliga följder är mer eftersträfvansvärda och värdefulla än de följder varje annan möjlig handling har. Enligt denna etik är vi aldrig fria från våra mål, i stället måste vi alltid utföra den etiskt mest optimala handlingen, och det mest etiska är det som frambringar den största värdetillväxten för mänskligheten. Men i våra medel är vi fullkomligt fria, när vi en gång har det riktiga målet är allt som ger understöd till detta mål rättfärdigat. När exempelvis Lenin säger: "Oss är allt tillåtet", då menar han: "Vi har ett mål som förkroppsligar det helt och fullt goda, nämligen mänsklighetens väl i sin helhet. Eftersom vi har detta mål finns det inga gränser för det vi bör göra, allt är rättfärdigat genom detta mål." Detta är hybris, och hybris var för grekerna den egentliga motsatsen till det etiska.

– Min föreställning om etiken är inte som utilitarismen deduktiv. Inom utilitarismen kan målen avledas deduktivt för att visa vilka handlingar som är de riktiga. Jag skulle däremot säga att vi i stor utsträckning är fria i våra handlingar, förutsatt att vi beaktar de gränser som är satta för det första av de andras existens, och för det andra genom vår natur.

NÄR ROBERT SPAEMANN satte sig ner för att skriva *Personen* var det alltså för att svara på det angrepp på människans ställning, som utförts av Peter Singer. Lika utmanande var Derek Parfits position som fränkänner spädbarn och svårt debila personstatus, likaså sovande och medvetlösa. Att dessa angrepp skulle komma att bereda marken för godkännande av manipulation av mänskligt DNA och odling av stamceller genom att mänskliga embryon förbrukas var knappast något som kunde anas av Spaemann. Men när vi i dag läser boken, står den som en bastion mot biotekniska ingrepp i det mänskliga. Faktum är att manipulationen av det mänskliga genomet håller på att radikalt förändra vår syn på människan. Mänskliga gener framstår inte som något människan har, utan något hon är – och därmed är fältet fritt för att ändra på det som ska bli, eftersom en ändring aldrig kränker någon utan blott förändrar något.

– Personen är inte identisk med sin natur, hävdar Spaemann. Vi säger inte: "Jag är min natur", utan brukar säga: "Jag har en natur". På samma vis säger vi: "Jag har en kropp" och likaså: "Jag har en karaktär". Det hör till den mogna personens väsen att hon kan förhålla sig till sin natur, till den hon är. Vi kan önska något och samtidigt önska att vi inte önskade det. En missbrukare kan ha ett begär efter en drog, men samtidigt önska att han inte hade den önskan. Människan kan förhålla sig till sin natur och också emancipera sig från den, hon kan överskrida de gränser som naturen satt – allt detta karakteriseras av personen.

Personer finns inte i ett tomrum. Det finns inte personer i singularis. Spaemann framhäver att personer blir erkända och är i stånd att erkänna andra som varande just andra, vilket inget icke-personligt väsen kan. Ett exempel som han tar upp gäller hunden, människans bästa vän: en älskad hund har en relation till sin husse och matte, den kan på sitt sätt älska sin familj, men den ser inte den andre som den andre, den ser inte att den själv är en del av den andres värld.

Personen måste alltså skiljas från sin natur; den får till exempel inte identifieras med den materiella sida som finns i DNA. Vidare uppstår personen i relation till andra personer; här finns en förmåga att uppfatta sig som en del av andras världar. Vilken risk löper nu människans vara som person? Själv föreställer jag mig att det finns både medicinska och teoretiska hot mot personvaron, varför jag ber Spaemann att peka ut dem.

– Det verkar som om en människosyn breder ut sig, som identifierar människan med hennes natur, det vill säga inte som ett väsen som har en natur utan ett väsen som är en natur, och som därför inte kan vara ansvarig för sin handlingar. Det är ett väsen som Nietzsche benämnt "den sista människan". Vad denna människa utför gör hon för att må bra och vilka syften hon har är programmerat av hennes natur. Det finns ingenting som är något egentligt ansvar. Det innebär att det inte finns någon person.

– Jag tror vidare att det är ett kännetecken för vår tid att det finns en dialektik insnärjd mellan naturalism och idealism. Å ena sidan betraktar vetenskapen människorna ur en materialistisk eller naturalistisk synvinkel, å andra sidan tar den själv i anspråk något av en fullkomlig,

"... det är en
oerhörd arrogans
när en bestämd
generation i
historien vill
framkasta en
design för hur
kommande
människor
ska se ut."

absolut sanning som saknar naturbetingelser eller helt enkelt beskriver saker som de är. Hos de vanliga människorna tycks endast immanenta föreställningar finnas som ingenting har med verkligheten att skaffa. Redan David Hume sade: "We never really advance one step beyond ourselves." Denna dialektik inom vilken man ständigt pendlar, mellan materialism och spiritualism, är inte kompatibel med personbegreppet, eftersom det hör till personen att ha en natur. Det finns ingen naturlös person. Man kan inte säga att man med människans natur kan göra vad man vill, med hennes kropp. Inte heller kan man påstå att man aktar någons person, men att det bara har med personen att göra.

I SVERIGE HAR ROBERT SPAEMANNNS namn dykt upp som referens i diskussionen om stamcells forskning. Han inledde en inflytelserik debatt i *Die Zeit* efter att det brittiska parlamentet vid förra årsskiftet beslutade om att tillåta att mänskliga embryon förbrukas i forskningen. Detta beslut hotade enligt Spaemanns tankefigur att upplösa gränsen mellan något och någon: det mänskliga förvandlas till ett material. Också där, inom biotekniken, finner vi ett område där gränssättning och gränsöverskridande är centrala begrepp. En etisk diskussion försöker undersöka var gränser ska dras för den biotekniska forskningen, men det hela ger intryck av maktlösa försök att hålla framstegen inom forskningen under kontroll. Kunskapsmässiga och ekonomiska intressen går hand i hand. Men Robert Spaemann har visat att det vi vanligtvis kallar framsteg inte är en så enkel sak, och jag ber honom förklara detta närmare.

– En olycka har inträffat under de två senaste århundradena vad beträffar begreppet "framsteg". Det är ett relativt begrepp, som inte är förknippat med ett bestämt innehåll. Det har en god innebörd: det finns framsteg inom medicinen, inom området för fortskaffningsmedel, inom vapentechniken. Framsteg är alltid satt i relation till ett bestämt mål. I så måtto är det värdenetralt. Man måste fråga om detta mål är önskvärt, och om det är det rätt och slätt önskvärda målet. Ibland är framsteg goda, ibland dåliga. När förbrytare gör framsteg och utvecklar sin infrastruktur, då är det ett icke önskvärt framsteg. Olyckan är att man sedan 1700-talet använder ordet "framsteg" i singularis. Framsteget. Och framsteget behöver inte ifrågasättas. Det är någonting gott. Och när man frågar: "Framsteg, varifrån och varthän? Vem skrider här fram och vilket mål kommer närmare?", då är dessa frågor inte tillåtna att ställa.

– Det finns framsteg inom vetenskapen. De är önskvärda men vilket är priset? För framsteget i singularis är inget pris för högt. När framsteget är det absolut goda får det ske till varje pris. Men Solzjenitsyn låter en av gestalterna i *Cancerkliniken* säga: "Det finns ingenting i denna värld som jag skulle vilja ha till varje pris." Det är en formulering av en human ståndpunkt. Vi hör alltså talas om framsteg inom biotekniken. Med det menas för det första kunskapsframsteg, för det andra förbättringar för den mänskliga lyckan genom medicinsk användning av denna kunskap och för det tredje ekonomiskt framsteg, vilket vill säga att ökade möjligheter ges för vissa människor att tjäna pengar. Allt detta är legitima mål, men de är inga absoluta mål, utan de måste vägas mot det pris som måste betalas. Jag tar ett krasst exempel, inte för att sära någon men för att göra sakens logik klar. I de nationalsocialistiska koncentrationslägren utfördes köldexperiment på de fängslade. De utsattes för förfrysningar och lades i is. Experimenten utfördes för framstegets skull och genom dem vann man viktig kunskap, som man senare kunde använda för att hjälpa soldater som förfrusit sig. Detta tjänade utan tvekan framsteget, men vi skulle nog säga att priset för denna kunskapsvinst är för högt. För det andra är priset för högt också räknat för de framsteg som skett i medicinska behandlingar.

– Just dessa frågor inställer sig i dag angående biotekniken. Enligt mitt förmenande finns det två problemkomplex som rör denna sak. För det första måste vi fråga oss om de mål som eftersöks över huvud taget är meningsfulla medicinskt sett, vilket gäller kloning och ingreppen i den mänskliga DNA-strängen. För det andra måste den forskning som förbrukar embryon granskas: vi betalar för vissa kunskapsvinster genom att människan konsumerar sin egen avkomma. Jag tror att vi inte bör tala om detta helt känslolokalt. Det är en form av kannibalism som praktiseras, och den förskräckelse man känner måste man ge uttryck för. Aristoteles har en gång sagt att med den som inte ärar gudarna och föräldrarna ska man inte argumentera, utan den ska tillrättavisas. Det finns gränser för vad vi bör vara beredda att diskutera utan känslomässighet. Men med detta sagt är jag också beredd att diskutera.

När Spaemann säger detta skrattar han till. Det är inte ett ironiskt skratt, även om det är en kommentar till hans egen kommentar. Bara undantagsvis förändras hans lugna argumentation för att plötsligt skärpas: det är en inre skärpa som kan anas.

– Vill vi förbruka mänskliga embryon? Är det alls en meningsfull idé med en förbättring av den mänskliga naturen genom genetiska ingrepp? Mitt svar är nej på båda frågorna. Om det hade varit möjligt att genom ingrepp i mänskligt DNA bota svåra sjukdomar, då skulle jag i princip inte ha något att invända. Frågan är bara om det är möjligt, vilket vi faktiskt ännu inte vet. Och om vi väl börjat: var går gränsen mellan svåra sjukdomar, mindre allvarliga sjukdomar, en viss ofullgångenhet, en förbättring? Ni ser redan ett program för optimering av människan. Har vi en gång inlåtit oss på denna praxis blir det mycket svårt att sätta gränser längre fram, vilket exempelvis gäller frågan om vi inte borde skapa en högre intelligens hos en individ. Vi saknar ett mått på vad som är en önskvärd människa. Vi har kanske ett mått som låter oss mäta svåra sjukdomar, men i allt övrigt saknar vi dem. Det finns ingen ideal människa, och det är en oerhörd arrogans när en bestämd generation i historien vill framkasta en design för hur kommande människor ska se ut.

– Vad gäller kloning finns det en enligt min mening falsk invändning, som säger att framställningen av en genetisk kopia står i strid med människans individualitet, för detta motsägs

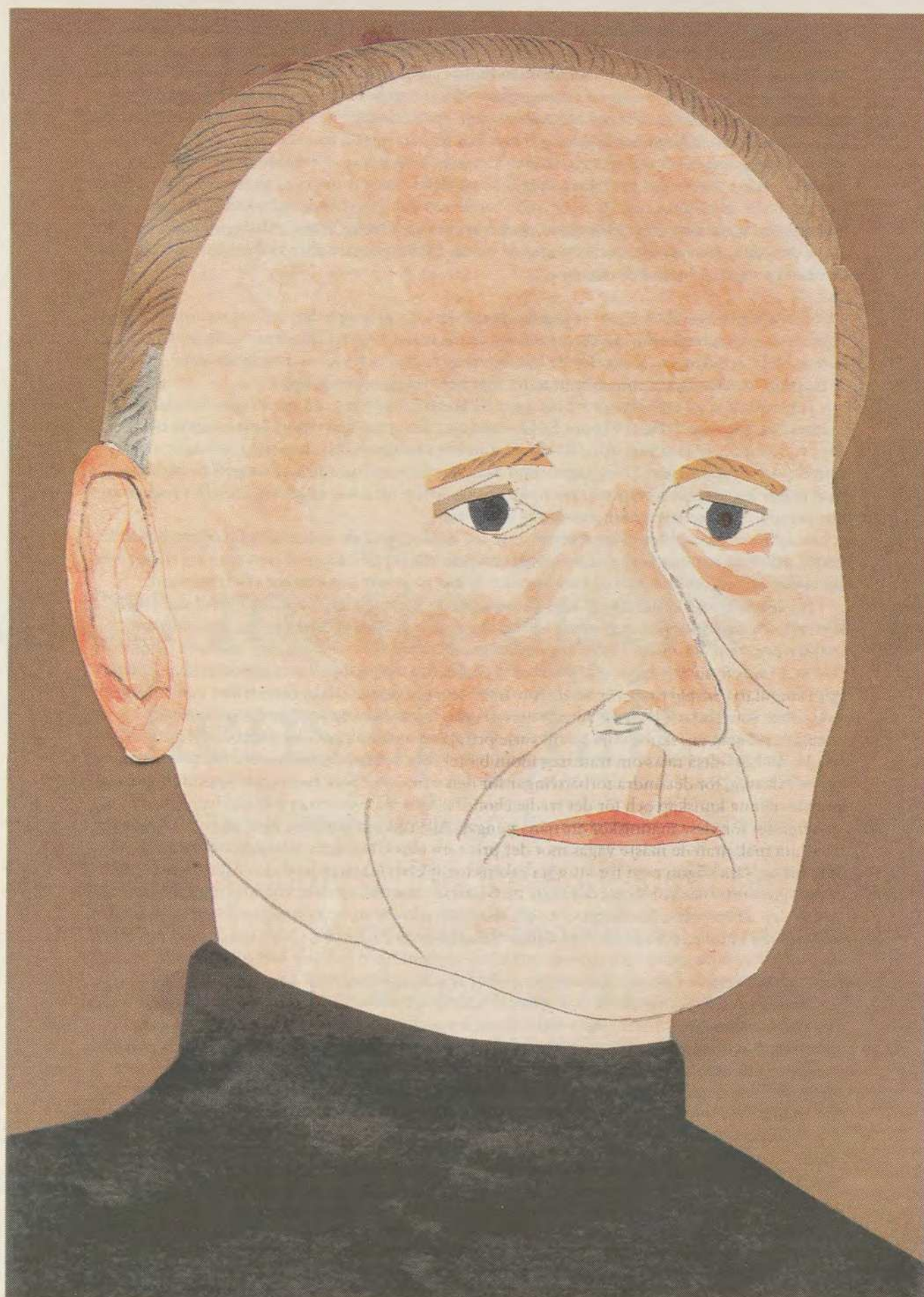

Illustration: Claes Jurander

”Vad har man egentligen förstått av människan när man avtäckt hennes DNA-struktur? Har man förstått vad ett komma betyder eller vad kärlek är?”

Robert Spaemann var en av de första att i tysk press kritisera stamcellsforskningens bruk av embryon. Hans argumentation satte spår också i den svenska debatten.

nämligen av det faktum att det finns enäggstvillingar. Naturen frambringar dem, och deras individualitet kan inte ifrågasättas. Ett giltigt motargument är däremot att någon som är klonad för det första har andra att tacka för sin natur: jag är sådan jag är för att mina föräldrar har önskat mig just så. Det skapar en avhängighet och ojämlikhet mellan människor; ingen människa bör vara en annan människas kreatur, varje människa bör naturmässigt träda in i världen till den plats som tillkommer henne, och hon bör inte ha någon att tacka för sin "så-varo". Ett andra motargument rör det faktum att den klonade är en kopia av en äldre människa. Hans Jonas uttryckte den etiska problematiken som att detta berövar människan hennes öppna framtid: det finns en tvilling i en såg 25 år äldre form som den yngre individen kan se framför sig, hur utseendet blir och vilka sjukdomar som kommer att drabba henne. Antingen kommer hon att se den äldre som ett ideal och tvingas då bli en dubbelgångare eller så försöker hon att vika av och blir på så vis negativt avhängig.

VETENSKAPEN GRIPER SOM VI kunnat konstatera djupare och djupare in i naturen. Nu har vi kommit till en punkt där naturen som objekt för vetenskapen inkluderar människans fysiska kärna, DNA-strukturen. Vilka följder har denna situation och kan vi överskrida den?

Plötsligt avviker Spaemann åter från det lugnt överläggande tonläget.

– Jag tror att vi på ett oriktigt vis låter oss förbluffas. Vad har man egentligen förstått av människan när man avtäckt hennes DNA-struktur? Har man förstått vad ett komma betyder eller vad kärlek är? Har man förstått skönheten hos musiken? Har man förstått något av vad som utgörs av människan? Nej, ingenting! Man har förstått hur infrastrukturen är beskaffad, som måste vara intakt för att pianisten ska kunna spela; man har så att säga förstått mekaniken hos pianot, men har ingenting förstått av musiken.

Här finns en hjärtpunkt. Fast man får inte tro att det finns en antimodern tendens hos Spaemann, tvärtom har han flera gånger hävdad att han vill skydda det moderna mot sig självt. När jag ställer frågan om vad han då mer bestämt syftar på svarar han mycket eftertänksamt:

– Jag tror att det moderna inte äger en avpassad begreppslighet för att tolka vad det åstadkommit. Ta till exempel den moderna friheten: den är oförenlig med en rent scientistisk beskrivning av människan. Nu hör scientismen också till det moderna, den radikala objektiveringen av världen. Men när vi använder den på det fria subjektet försvinner det, och därmed uppstår det märkliga fenomenet att människor tar en tidigare aldrig känd frihet i anspråk samtidigt som det slås fast att vi inte har någon frihet. Vetenskapen förutsätter ett sanningsbegrepp, samtidigt som den har tendensen att upphäva sanningen. Det innebär att det moderna tenderar att upphäva sina egna landvinningar – frihet, emancipation, vetenskap, tolerans.

Dessa tankegångar skiljer Spaemann från tidigare filosofer som analyserat upplysningen. Många teman hos honom är desamma som de Theodor W. Adorno och Max Horkheimer behandlade i *Upplysningens dialektik*, och den ständiga uppmärksamheten på att tekniken håller på att förtingliga människan är något den senare Martin Heidegger ständigt återkom till. Vad Spaemann framhåller är att han aldrig drabbats av deras påtagliga fatalism. Adorno och Horkheimer var förtvivlade över att det varje rättskaffens människa måste eftersträva egentligen inte går att genomföra. Heidegger var alls inte förtvivlad utan betraktade moderniteten som ännu en nödvändig irrfärd som han själv kunde betrakta på avstånd. Men om Spaemann nu till skillnad från Heidegger anser sig vara en del av upplysningen och om han till skillnad från Adorno inte tror på dess utopiska budskap, hur ska då upplysningen upplysas?

– Genom att man formulerar dess anspråk mer anspråkslöst. Som motto över Wittgensteins *Filosofiska undersökningar* står några ord från en komedi av Nestroy: "Med framsteget är det överhuvudtaget så att det ser mycket större ut än det verkligen är." Jag anser att den väsentliga insikten i vad människan egentligen är, vad hon bör och inte bör, var formulerad redan före upplysningen. Upplysningen drog vissa slutsatser av det som fanns i traditionella institutioner, den tog vissa sanningar på ordet och skapade bland annat rättsstaten – vars konception inte var ny, den blandade författningen fanns redan under antiken. Det vill säga att upplysningen bara består av framsteg i pluralis och inte i singularis. Man kan inte säga att det inträffade något nytt som gjorde att människan levde bättre och riktigare, nej det var detaljer som förbättrades. Jag tror att den klassiska idén om människan hjälper oss att ställa upplysningen i ett kategorialt sammanhang, som självt inte är skapat av upplysningen, utan är mycket äldre. Först när vi för tillbaka upplysningen in i denna kontext kan vi bevara dess landvinningar.

Spaemann talar alltså om att föra tillbaka upplysningen till ett mer övergripande sammanhang. Det låter trots allt som ett steg tillbaka i tiden. Till vilken punkt bör vi då gå tillbaka? Eller för att uttrycka det högtidligt: var talar då sanningen?

– Jag tror att traditionen redan i sig innebär framsteg. Vi måste inte alls gå tillbaka, för det finns en utveckling i tänkandet, det finns en tänkandets historia som är argumentativ, och vi kan inte rätt och slätt ta ett steg tillbaka utan att ta i beaktande vilka argument som under tiden kommit fram och som också delvis övertagit äldre positioner. Vi måste fråga nyktert: finns det ett gott argument som den eller den äldre föreställningen svarar för? Vi måste befria oss ifrån denna förbluffelse som säger att dagens människa inte kan tänka på ett visst sätt. Det är nonsens! Dagens människa kan tänka allt som är förnuftigt grundat, och modernitetens kategori kan inte ersätta den kategori som utgörs av riktiga argument.

– Det finns en tänkandets historia som går fram till samtiden och alls inte tillbaka. Vad vi borde göra är inte att träda tillbaka från upplysningen, utan att sätta in den i sitt sammanhang och begripa den som ett stadium i denna tänkandets tradition. Upplysningen är ett av elementen i denna tradition. ■

Staten måste agera på etikens slagfält

Frågorna kring genteknikens konsekvenser är etiska. **Svaren på hur det skall se ut i samhället är politiska.** Vi måste reda ut vilka värden som är nödvändiga för demokratin och skilja dem från sådant vi kan fortsätta att bråka om.

Hur vi skall ta ställning till gentekniken är en fråga som befinner sig i en ny fas. I takt med att DNA-analyser och andra genetiska tester blir tillgängliga för privatpersoner och företag skapas nya risker för att individer kan skadas, kränkas eller diskrimineras. Trots det saknar Sverige i dag nästan helt generella föreskrifter eller lagar som reglerar hur de används. Sedan drygt ett år pågår emellertid en utredning vars uppdrag bland annat består i att klargöra hur den "genetiska integriteten" skall skyddas. Det är visserligen tredje gången frågan utreds, men det finns tecken som tyder på att läget denna gång är skarpt. Det kan bli fråga om konkreta lagförslag och vi har därför all anledning att börja betrakta gentekniken som ett politiskt och inte uteslutande etiskt problem.

Ändå är det andra frågeställningar som hittills dominerat debatten. Genteknikens risker (och möjligheter) framstår inte sällan som en fråga enbart för forskningen och sjukvården. Debatten som förts om exempelvis stamcells forskning och terapeutisk kloning befrämjar den föreställningen. Men frå-

Av
Ludvig
Beckman
Statsvetare

gor om genetisk integritet och genetisk diskriminering aktualiseras inte enbart i den vetenskapliga eller vårdande verksamheten. Behovet att reglera användandet av den nya tekniken kan i själva verket vara större inom andra områden eftersom den kontinuerliga översynen av etikkommittéer saknas där. Vi måste påbörja en diskussion om på vilket sätt och i vilken utsträckning det är möjligt för staten och politiken att reglera etikens område.

Teknikens utveckling har alltid erbjudit nya möjligheter att kontrollera människan. För ett halvt sekel sedan var det radion och filmen, masskommunikationsmedlen, som utnyttjades av totalitära krafter. För ett par decennier sedan oroades många av de möjligheter som datorerna erbjöd överhetens väktare. Det är således foljdriktigt att de nya möjligheterna att identifiera och registrera individers arvs massa och hälsotillstånd som gentekniken medför också betraktas med misstänksamhet. Skräcken inför den totalitära tekniken var också ett tema i den dystopiska litteraturen, som till exempel i George Orwells 1984, där tekniken ses som ett redskap för att upplösa gränserna mellan det offentliga och det privata livet. Men tekniken i 1984 hade trots allt sina begränsningar. Hotet representeras av ett slags interaktiv tv-skärm, i och för sig långt före sin tid, men ändå inte mycket mer effektiv än en videokame-

ra. Huvudpersonen i Orwells roman, Winston, konstaterar således att "ingenting tillhörde en själv utom de få kubikcentimeter man hade innanför hjärnskålen". Dåtids teknik kunde bara registrera yttre skeenden, inte kroppens inre processer. Dagens teknik kan det. Trots det vore det ett misstag att koppla samman gentekniken med hotet från det totalitära samhället. Sammanhanget är i dag ett annat.

En stor del av nittonhundratalets dåliga erfarenheter av genetik och genteknik beror på att de utnyttjats för politiska syften. Steriliseringssvågen, hela föreställningen om rashygien eller eugenik, var ett resultat av att reformister och ideologer, men även forskarna själva, förde gentekniken bort från produktionen av vård och kunskap till produktionen av samhällsliga utopier. En sådan politisk exploatering av gentekniken ter sig inte lika sannolik i dag. Orwells 1984 har trots allt blivit mer av ett historiskt dokument än den skräckvision för framtiden som den en gång var.

Vår tid är mer individualistisk än kollektivistisk, vilket återspeglas i vår tids förväntningar på vetenskapens framsteg. Det är individerna själva som efterfrågar genterapi på sina kroppar och som vill gentesta sig själva och sin avkomma. Det är företag som efterfrågar genetisk information om dem som söker arbete eller försäkringar. Faran är inte främst att staten missbrukar gentekniken, utan att vi själva gör det.

HUR HAR DÅ DEN POLITISKA makten förhållit sig till skyddet av individens genetiska integritet? På en internationell nivå har reaktionerna varit relativt snabba och inställningen förhållandevis restriktiv. Olika FN-organ som Unesco och WHO har antagit deklarationer som avser att värna det mänskliga genomet (arvsmassan) från manipulation och intrång. Europarådet står dock för det hittills mest utvecklade försöket att reglera gentekniken. I en konvention från 1996 klargörs de mänskliga rättigheterna inom det biomedicinska området. Där fastslås rätten till privatliv (artikel 10), det vill säga rätten att kontrollera all information om sin egen kropp, men där formuleras också ett uttryckligt förbud av diskriminering utifrån genetiska egenskaper (artikel 11). Sverige har ännu inte ratificerat denna konvention.

Många stater har dock agerat och infört nya lagar och regler – men variationen är mycket stor. I Norge infördes redan 1993 Bioteknikloven som innehöll ett allmänt förbud mot användandet av gentester och hantering av genetisk information utom för ett fåtal institutioner inom vård och forskning. Andra länder har agerat mindre restriktivt, men ändå instiftat ofta omfattande lagar och regler för att värna den personliga integriteten och förhindra genetisk diskriminering. I den kategorin befinner sig Frankrike, Tyskland och Holland. Andra länder, till exempel Storbritannien, har intagit en mer avvaktande hållning som i mångt och mycket liknar den svenska, med få aktiva åtgärder inom området. När det gäller politisk aktivitet befinner sig USA i en särklass. Där har frågor om genetisk diskriminering av arbetstagare och försäkringstagare rönt stor uppmärksamhet och debatten har varit enorm. För ett par år sedan (1999) hade 35 delstater lagstiftat mot genetisk diskriminering, och i kongressen finns i dag ett utvecklat lagförslag om förbud mot genetisk diskriminering och till skydd för den genetiska integriteten.

Att oron i USA för hur gentekniken skall användas är stor förvånar knappast. Landet har en ledande ställning inom det biovetenskapliga fältet. Men det finns andra förklaringar till att frågan där är mer akut. I ett land där försäkringsbeloppen allmänt sett är höga, och där sjukvårdskostnaderna till stor del är försäkringsbaserade, uppstår starka ekonomiska incitament hos många aktörer, framför allt försäkringsbolagen, att få ta del av individens genetiska information. Madison Powers vid Georgetown University hävdar att man för att stävja genetisk diskriminering i USA också måste ändra finansieringen av den amerikanska sjukvården.¹ För den svenska debatten är en sådan iakttagelse intressant med tanke på den uppmärksammade ökningen av privata sjukvårdsförsäkringar.

Men eftersom försäkrings- och sjukvårdssystemet är annorlunda i Sverige är incitamenten att bruka och missbruka genetisk information om individen svagare här. Vid sidan av privata sjukvårdsförsäkringar – som trots allt ännu endast är ett komplement till den offentligt finansierade vården – är det framför allt vid tecknandet av livförsäkringar som gentester och genetisk information kan ha kommersiellt intresse. Den svenska staten har dock i ett avtal med försäkringsbolagen kommit överens om att de inte skall använda sig av gentester (åtminstone för de bolag som är med i Sveriges Försäkringsförbund, åtminstone till och med utgången av 2002 och åtminstone för försäkringar som gäller mindre belopp).

Arbetsgivare kan också tänkas ha intresse av genetisk information. Försvarsmakten och andra myndigheter med särskilda uppdrag, flygbolag och andra företag som utför provande uppgifter, kan av säkerhetsskäl vilja ha garantier för att anställda i nyckelpositioner är särskilt friska. Men även arbetsgivare i Sverige har ekonomiska incitament som har att göra med kostnader för olycksfallsskadeförsäkring och sjukersättning.

NÄSTA FRÅGA ÄR HUR den genetiska informationen används. Visar testresultatet att du har 60 procents risk att få bröstcancer kanske arbetsgivaren bedömer att du inte är värd att satsa på. Till skillnad från sjukvården och kanske även från försäkringsbolagen har dock arbetsgivaren knappast den rätta kompetensen att bedöma information om en anställds DNA-molekyler. Genetisk information är svårtolkad. Den praktiska betydelsen av ett identifierat anlag, sjukdomsrisk eller genetisk "defekt" kan överskattas (men förstås även underskattas även om det torde vara mindre vanligt med tanke på den stora tilltro många har till genetiska förklaringar). Ett exempel på hur genetisk information feltolkats är hur olika myndigheter och företag inom flygsektorn i USA på 1970-talet vägrade låta svarta män med anlag för sickle-cell-anemi att bli piloter, eftersom denna blodsjukdom uppfattades som en riskfaktor. Två procent av den svarta befolkningen bär på detta anlag. Först efter många år insåg de ansvariga vad forskarna redan vetat: att endast barn till två anlagsbärare, men inte anlagsbäraren själv, riskerar att utveckla sjukdomen.

Riskerna inom detta område handlar inte enbart om hur företag och institutioner hanterar genetisk information och gentester. Enskilda individer kan i dag själva genomföra gentester. I USA kan de beställas per postorder bland annat från företaget Myriad Genetics i Salt Lake City. De tester som de saluför kan ge dig (om du är kvinna) information om risken för att du i framtiden drabbas av bröstcancer. Gentester kan också sedan i mars 2002 köpas över disk i London. The Body Shop påbörjade där försäljningen av ett gentest tillverkat av Sciona som hävdar att testet ger information av betydelse för dieten. Ett enkelt gentest ger individen möjligheter att bättre kontrollera sin kosthållning.

VILKA ETISKA PROBLEM uppstår när försäkringsbolag, arbetsgivare och individer får möjlighet att hantera gentester? Hur skall genetisk diskriminering värderas och i vad består hotet mot individens genetiska integritet? Och framför allt: finns det anledning att politiskt reglera tillgången och användningen av gentester?

Som vi har sett kan genetisk information påverka beslut om enskilda individer. I vilken utsträckning skulle det vara liktydigt med genetisk diskriminering? Ett argument för den slutsatsen är att hänvisningar till andra biologiska egenskaper i allmänhet inte anses relevanta. Kön och hudfärg, eller till exempel graviditet, är fysiska tillstånd vilka vi i de flesta fall anser irrelevanta i fördelningen av tjänster eller andra förmåner. Kan det då vara tillåtet att särbehandla människor med hänvisning till mindre synliga kroppsliga egenskaper som deras genetiska identitet?

Att diskriminera en individ är att åsidosätta dennes rätt att bedömas sakligt och rättvist – en princip som är grundläggande i en demokratisk rättsstat. I så måtto är det enkelt att

¹ Madison Powers, "Justice and genetics: Privacy protection and the moral basis of public policy", i Mark Rothstein (red.), *Genetic secrets: protecting privacy and confidentiality in the genetic era*, New Haven, 1996.

säga varför diskriminering är fel. Vad som är svårare att avgöra är när det är fel. Ibland är diskriminering laglig om än klandervärd, i andra sammanhang inte ens klandervärd. Det finns inga juridiska hinder för föräldrar att favorisera ett barn framför ett annat. Det finns inga moraliska hinder för en person att favorisera en vän eller älskare framför andra. Institutioner, till exempel företag och myndigheter, kan dock inte bete sig lika godtyckligt som enskilda individer, även om det också här finns nyanser. Vi ställer till exempel högre krav på offentliga myndigheter än på privata företag.

Kanske visar det att diskriminering (det vill säga icke sakliga bedömningar) inte är förkastlig i sig, utan endast då den berövar någon grundläggande sociala, politiska eller ekonomiska resurser. Diskriminering bör då betraktas som ett åsidosättande av en persons lika rätt till grundläggande nyttigheter – eller "primary goods" för att använda ett uttryck från den politiske filosofen John Rawls. En man som inte vill umgås med homosexuella diskriminerar förvisso dessa människor, men berövar dem inte någon ur samhällets synvinkel väsentlig resurs. Samma sak kan inte sägas om ett företag agerar på motsvarande sätt. Det skulle beröva de homosexuella möjligheten till arbete och inkomst – vilket är väsentliga resurser.

Genetisk diskriminering i arbetslivet blir därmed en högst allvarlig företeelse. Genetisk diskriminering inom livförsäkringar ter sig däremot mindre allvarligt för det är högst tveksamt om möjligheten att teckna en livförsäkring kan betraktas som ett grundläggande socialt, politiskt eller ekonomiskt värde i en demokrati. Slutsatsen är att det åtminstone inom några viktiga områden vore önskvärt med en lagstiftning som förbjuder genetisk diskriminering.

EN ANNAN FRÅGA gäller riskerna för den personliga integriteten. Dussintals svenska offentliga utredningar har diskuterat den personliga integriteten i förhållande till användningen av exempelvis personnummer, dataregister och övervakningskameror. Skyddet för integriteten tycks dock ofta vara svårare att tillgodose än skydd mot diskriminering. Ett skäl till det kan vara att integritet uppfattas som ett värde och inte som en rättighet. Till skillnad från diskriminering är vi i vissa fall beredda att acceptera en gnutta integritetsintrång om bara nyttan framstår som tillräckligt stor. Ett annat skäl kan vara svårigheterna att veta vad man egentligen talar om, vad personlig integritet är. Avsaknaden av skarpa konturer hos begreppet har nog ofta bidragit till att "integritetsaspekten" lätt får vika för krav på smidig samhällsservice och eko-

Klarar dina gener konkurrensen? De nya möjligheterna att identifiera och registrera arvs massa betraktas med misstänksamhet. För att skydda individens integritet krävs lagstiftning mot genetisk diskriminering.

Foto: Pascal Broze/Scanpix

nomisk effektivitet. Dessa otydligheter gör att integritetsfrågan mer än någon annan tvingar in staten i en etisk problematik.

En aspekt av personlig integritet har att göra med det privata, det intima och det som är individen fysiskt nära. I engelsktalande länder talas det ju inte om "personal integrity" men desto mer om "privacy". Till exempel är kroppsliga övergrepp att betrakta som en integritetskränkning och inte bara som en möjlig fysisk skada. Ett knytnävsslag i ansiktet är en kränkning, eftersom det utgör ett intrång i den intima och därför privata sfären.

Personlig integritet kan dock inte likställas med respekten för det privata. Att vara en "person" är också att vara en individ med förmågan att fatta egna och självständiga beslut. Rätten att bestämma över sig själv är därför ytterligare en viktig aspekt av den personliga integriteten. Det innebär att även obetydliga inskränkningar av det privata upplevs som allvarliga – om de är ofrivilliga. Respekten för den personliga integriteten har två sidor.

Skillnaden dem emellan kan tydliggöras genom att återgå till exemplet med knytnävsslaget i ansiktet. Ett sådant slag är, hävdade vi, alltid en kränkning av det privata. Huruvida det också är fråga om en kränkning av självbestämmandet är dock inte lika uppenbart. Den

som väljer att delta i en boxningsmatch kan inte efteråt påstå att hon eller han inte, implicit eller explicit, samtyckt till att bli slagen i ansiktet. Trots det kvarstår dock integritetskränkningen i det första avseendet – som ett intrång i det intima. Den personliga integritetens båda sidor – privatliv och självbestämmande – går inte alltid hand i hand.

Ett annat exempel på detta är den ambivalens som många erfar inför de desperat självutlämnande ungdomarna i dokusåpor som *Big Brother* eller *Baren*. Dessa människor deltar ju frivilligt och kränks därför knappast. Å andra sidan är deras personliga integritet inte heller oantastad efter att de själva lämnat ut sig i mer och mindre intima situationer.

Här uppstår den personliga integritetens paradox. Att värna integriteten med avseende på det privata, exempelvis genom att förbjuda prostitution, kan innebära att integriteten samtidigt inskränks med avseende på självbestämmandet.

RESONEMANGET KAN överföras till frågan om gentester och genetisk information. Att avstå från att reglera dessa verksamheter vore förvisso att respektera människors förmåga att själva bestämma när, hur och om de skall nyttja dessa möjligheter. Men samtidigt skulle vi acceptera en rad situationer då människors kroppsliga integritet begränsas och ifrågasätts.

Kanske återspeglar integritetens dubbelhet en djupare oenighet om hur människovärdet skall uppfattas. Att den bioetiska debatten i hög grad handlar om olika föreställningar om människovärdet är huvudtemat för den nyligen publicerade *Human dignity in bioethics and biolaw*.² Författarna konstaterar att en vanlig och rimlig tolkning av kravet på respekt för människovärdet är att erkänna individens rätt till självbestämmande. De noterar emellertid att det ofta förekommer ytterligare en tolkning, som inte ser samtycket eller frivilligheten som det enda av betydelse för människovärdet.

Det typexempel som författarna ger är förbudet mot "dvärgkastning", som fastslogs av den franska Conseil d'État 1995. Enligt beslutet strider dvärgkastning, en sorts traditionell tävling där deltagarna slänger dvärgar, mot människovärdesprincipen eftersom människor där reduceras till att vara redskap eller ting för andras njutning. Det faktum att dvärgarna deltar frivilligt i tävlingen påverkar enligt domstolen inte den slutsatsen.

Författarnas avsikt är att lyfta fram konflikten mellan olika uppfattningar om vad mänsklig värdighet innebär i olika bioetiska frågor. De påvisar hur otydliga och samtidigt ambivalenta många rättsliga dokument är som använder sig av människovärdet som stöd för en viss normativ uppfattning. I en del paragrafer sägs individens självbestämmande vara en osviktig princip, men i andra paragrafer sägs människovärdet kräva att samma självbestämmande inskränks. Unescos universella deklaration om det mänskliga genomet och mänskliga rättigheter illustrerar svårigheterna att få dessa båda principer att gå ihop. Syftet med deklarationen sägs vara att skydda både individen och mänskligheten.³ Naturligtvis sammanfaller dessa målsättningar inte alltid. En enskild människa kan fatta ett beslut som de facto kränker hennes – kanske allas – värdighet som människa. Enligt Unescos deklaration skulle det ske om en individ säljer eller på annat sätt använder sitt genetiska material (till exempel sperma, ägg, ryggmärg) för ekonomisk vinning. En tolkning av människovärdet ställs här mot en annan. Det är samma grundläggande konflikt som vi finner i fråga om den personliga integriteten.

I DEBATTEN OM DEN genetiska integriteten förekommer olika och rivaliserande tolkningar av människovärdesprincipen. En del vill hävda att individens självbestämmande utgör dess kärna, medan andra anser att respekten för den privata och intima sfären i vissa fall kan vara viktigare. Den politiska frågan blir därmed att avgöra hur staten skall förhålla sig till denna etiska oenighet.

Svårigheten består inte uteslutande i att avgöra hur olika aspekter av den personliga integriteten skall vägas mot varandra. I ett pluralistiskt samhälle är det också svårt att låta just staten göra denna avvägning. Med etiken är det ju som med mycket annat: det vi uppfattar som värdefullt skiljer sig mellan olika människor. Dessutom är våra argument för dessa värden ofta olika – ibland kanske mer olika än värdena själva. Några anför religiösa argument, andra sekulära. Några talar om nyttofilosofi, andra om rättighetsfilosofi och ytterligare andra om dygder. Den personliga integriteten kan försvaras från alla dessa utgångspunkter. Och människor vill gärna att staten skall ta ställning på ett sätt som motsvarar just deras filosofi eller religion.

Men tanken att staten skulle slå fast att en lära är rätt, alla andra fel, är inte särskilt tilltalande. Det skulle vara märkligt om det beslutades att exempelvis "kristen etik" eller "utilitarism" vore den enda acceptabla måttstocken för staten i etiska frågor. Skulle inte ett sådant ställningstagande strida mot respekten för människors olikheter i åsikter och övertygelser? Vore det inte fel av samma skäl som vi i dag anser att staten inte bör vara konfessionell? Staten kan inte lika frivolt tillgripa etiska eller religiösa doktriner som medborgarna själva. Det är en skillnad mellan offentliga föreskrifter och privata åsikter. Därför är kraven på en demokratisk stat också högre än de krav vi ställer på oss själva.

**Men vi måste
inte vara
överens om
allt. Detta är
demokratins
stora fördel
– eller dygd.**

Samtidigt kan naturligtvis staten inte helt avhålla sig från att hantera, och ibland reglera, etiska problem i samhället. Och att reglera ett etiskt problem kräver en etisk utgångspunkt. Här har vi den egentligt intressanta och utmanande frågan, som ännu inte uppmärksammas tillräckligt. Hur skall staten förhålla sig till olika etiska övertygelser och läror i ett pluralistiskt samhälle?

En väg ut ur dilemmat har ansetts vara etisk neutralitet. Statsvetaren Bo Rothstein och en del amerikanska forskare har talat om den möjligheten. Enligt en generös tolkning innebär etisk neutralitet inte att staten avstår från att agera, vilket väl bättre borde beskrivas som passivitet, men att statens ageranden motiveras utan hänvisning till djupare och mer omtvistade etiska värden. Etiskt neutrala principer är alltså tänkbara. Trots det torde det vara svårare att finna etiskt neutrala principer i frågor som uttryckligen formulerats som etiska problem. Etiska synpunkter kan givetvis läggas på alla sociala och politiska frågor. Men det som utmärkte exempelvis striden om den allmänna rösträtten – den politiska jämlikheten – var att frågan först och främst framstod som politisk: det handlade om att hantera en akut social och politisk kris. Följaktligen var det politiska och inte etiska överväganden som ledde fram till demokratins införande.

Så kan knappast situationen för gentekniken beskrivas i dag. Gentekniken är inte ett *politikens* slagfält mellan olika intressen, där en för alla rimlig lösning rimligen kan identifieras. Gentekniken är ett *etikens* slagfält, där olika övertygelser och åskådningar står mot varandra, och där en minsta gemensam nämnare inte nödvändigtvis står att finna. Ändå måste staten till slut agera och ta ställning för en viss syn på personlig integritet.

De etiska doktrinerna kan inte helt undvikas. De är nödvändiga för de avgöranden som krävs. Men om inte doktrinerna helt kan undvikas, måste i stället så lite som möjligt "ristas i sten". Det innebär att vi bör skilja mellan värden som undantagslöst krävs av demokratin, och värden som kan krävas i en demokrati. I vårt fall handlar det om att skilja mellan det skydd för den personliga integriteten som *måste* finnas och det som *kan* finnas om vi så önskar.

SOM VI TIDIGARE SETT är ett skydd mot diskriminering en självklarhet i ett demokratiskt samhälle. Men i förhållande till genetisk information saknas detta. Det finns därför anledning att skärpa och klargöra individens rättigheter inom exempelvis sjukvården och arbetslivet.

I andra avseenden blir frågan svårare att avgöra. Vi har säkert olika uppfattning om det bör vara tillåtet med genetisk diskriminering i livförsäkringsärenden eller om respekten för den personliga integriteten är förenlig med en fri marknad för gentester. Men vi måste inte vara överens om allt. Detta är demokratins stora fördel – eller dygd. Inom detta och andra områden kan vi låta debatten mellan olika åsikter avgöra statens inställning. Några kommer att yrka på respekt för självbestämmandet, att vi bör låta folk göra som de själva vill, andra kommer att hävda respekten för privatlivet, att gentester är kränkande även om de är frivilliga. Vilken av dessa uppfattningar som är mest rimlig kan inte en gång för alla avgöras. Låt ideologierna avgöra den saken. Ur demokratins synpunkt är det avgörande att de etiska meningsmotsättningarna inte påverkar vilka grundläggande rättigheter som vi alla alltid bör ha.

Om vi tänker oss att statens syn på gentekniken bör avgöras enbart med hänvisning till vad som är etiskt rätt riskerar demokratin att hamna fel. Tänker vi oss å andra sidan att nya etiska problem helt kan ignoreras, att etisk neutralitet i snäv bemärkelse är rimligt, riskeras även mycket annat.

Vad som krävs är att vi börjar att tänka politiskt om de etiska aspekterna av gentestning och genetisk information. Det handlar om att skilja de värden demokratin i alla lägen måste värna från dem som vi i alla lägen kan fortsätta att bråka om.

² Deryck Beyleveld och Roger Brownsword, *Human dignity in bioethics and biolaw*, Oxford 2001.

³ Ibid. s. 40.

Individens frihet ställs mot människans värdighet

ESSÄ/ Integriteten är dubbeltydig. Det som inte är kränkande för en individ kan anses vara kränkande för mänskligheten. När den genetiska integriteten diskuteras dyker en liknande motsättning upp. Frågan är om generna tillhör individen, släkten eller mänskligheten.

Föreställ er följande scen: i London 1810 visas en kedjad och nästan naken kvinna upp för publik på Piccadilly. Kvinnan är en hottentott, importerad från Afrika, och väcker sensation inte minst på grund av sin stora bak. En annan anledning till sensation är att hon får representera ett stadium mellan apa och människa, som man då ansåg att hottentotterna utgjorde. Många blev upprörda och chockerade. De ansåg utställningen vara förnedrande både för kvinnan och för publiken. The Africa Association, som enligt egen utsago bestod av högt ansedda och respekterade gentlemän, vände sig till domstol. "På den olycksaliga kvinnans vägnar, utställd under förhållanden ovärdiga ett civiliserat land", ville man få domstolen att stoppa den "skandalösa och otillständiga" utställningen. Kvinnan, Saartjie Baartman, kallades till förhör. Hon verkade samtycka till att låta sig visas upp, och förklarade sig nöjd med att få ta del av showens inkomster.

Trots att grunderna för detta samtycke sannolikt var ytterst tvivelaktiga, liksom Saartjie Baartmans ekonomiska utbyte av överenskommelsen, fortsatte därför showen vidare till andra engelska städer. År 1813 flyttades Saartjie Baartman till Paris där hon först visades upp i en djurshow och sedan på Théâtre de Vaudeville som "Hottentotternas Venus". När hon dog 1815 dissekerades kroppen – främst genitalierna – noggrant. Så småningom hamnade kvarlevorna samt en vaxkopia av hennes kropp på Musée de l'Homme i Paris. Först på 1960-talet började vaxdockan och kvarlevorna bli rasistiskt oönskade och flyttades senare till museets källare, bort från offentlighetens blickar. Genetikern Steve Jones, som skildrar Saartjie Baartmans öde i boken *In the Blood* (1996), avslutar berättelsen med att det, när boken skrevs 1995, fanns en önskan från Sydafrika att kvarlevorna och vaxdockan skulle återlämnas till födelselandet. Kroppen, även i vaxdockans form, bär ännu på ett moraliskt och politiskt budskap. Den 29 april 2002 uppfylldes denna önskan. Detta berättar *Svenska Dagbladet* om i ett par artiklar publicerade i slutet av april, då kvarlevorna i Paris överlämnades

Av
Lynn
Åkesson
Docent i etnologi

till en afrikansk delegation. Symbolen Saartjie Baartman återvände hem.

Saartjie Baartman var inte ensam i lytenas parad. På cirkus och andra evenemang förevisades skäggiga damer, siamesiska tvillingar, ormmänniskor och missfoster av alla de slag. Djur som människor. Också i Sverige. Anatomiska samlingar och museer fylldes av missbildade människor och människodelar. Begäret efter att med egna ögon få se det avvikande, främmande eller deformerade tycks ha varit omätligt. Något sådant går inte an i dag. Det är knappast möjligt att visa upp människor på grund av deras handikapp eller hudfärg. Genetiska bevekelsegrunder duger inte för dagens *freakshows*. Artister och konstnärer som låter sig kedjas, hänger strykjärn i penis eller för den delen exponerar sina bakdelar, har andra motiv, och talar till andra kulturella underströmmar än fascinationen inför det biologiskt annorlunda.

MED VÅR TIDS BLICK är Saartjie Baartman och alla de andra exempel på integritetskränkning, förnedring och diskriminering av genetiska skäl. Det gäller även om de utställda människorna hade samtyckt till att visa upp sig och även om de fick del av inkomsterna. För många kan man faktiskt anta att cirkusföreställningarna var deras enda möjlighet att försörja sig. Men dagens debatt om genetisk integritet leder vidare bortom en synlig annorlundahet. Den riktar sig också mot kroppens inre, mot vävnadsfragment, blodsdroppar, saliv, sperma och hårstrån. Här finns ett osynligt mikrokosmos, i vilket minsta beståndsdel rymmer all information om hela den biologiska varelsen, men som det krävs expertis för att kunna tolka. Det är ett skrämmande perspektiv att någon annan, men inte du själv, ska kunna läsa din kroppsliga text och eventuellt använda informationen mot dig.

Argumenten i diskussionen om genetisk integritet är välkända. Det handlar om rädslan för att diskrimineras av genetiska skäl, att ställas utanför arbetsmarknad eller livförsäkringar. Det handlar om vem som ska ha rätt till insyn i din personliga genetiska design och hur en sådan kunskap kan användas, om vävnads- och blodprover från levande och döda som

finns lagrade i sjukhusens arkiv och vilka möjligheter som dessa prover representerar. Kan de användas för att utveckla läkemedel och ska i så fall läkemedelsbolagen ensam dra den ekonomiska nyttan av det? Kan de hamna i orätta händer och användas av onda krafter, av terrorister mot en försvarslös befolkning? Men även de bästa händer kan på sikt vara orätta. Genetisk information för eget bruk är inte oproblematisk. Den kan användas som konkurrensfördel både på arbets- och äktenskapsmarknaden. Och om tillräckligt många rutinmässigt låter sig testas kan grupptricket mot dem som inte gör det bli avsevärt. Den som inte testar sig och av det skälet exempelvis får handikappade barn får skylla sig själv och klara sig utan samhällets stöd. Själv är inte alltid bästa dräng. Själv kan också vara värsta fienden.

Vad som är rätt och rimligt är kulturellt bestämt och varierar i tid och rum. Det visar oss exemplet med Saartjie Baartman. Så som perspektiven förändrats sedan dess kommer de också att förändras i framtiden. Därför är de framtidsscenarioer som ventileras när det gäller genetisk integritet viktiga att ta på allvar. Även om framtiden sällan gestaltar sig så som den blir tänkt, är själva debatten viktig eftersom den synliggör att perspektiv och förhållanden är föränderliga. Utan tvekan rymmer problematiska och komplexa frågor i diskussionen om genetisk integritet. Det finns goda skäl att anta att det som är tekniskt möjligt att göra också kommer att göras och erhålla kulturell acceptans. Detta teknikens imperativ har visat sig gång efter annan genom historien.

I dag har genetisk integritet blivit en het fråga. Den tid då levande kroppar bekymmerslöst ställdes ut till beskådande på cirkus är förbi. Kanske fyller vår tids dokusåpor en liknande funktion. Här följer tv-kameror, och därmed också tv-publiken, lika ogenerat människors kroppar in i de mest privata situationer. Jämfört med båda dessa företeelser kan vändandet om den genetiska integritetens mikrokosmos synas egendomligt. Varför tolereras vissa former av kroppslig exploatering men inte andra? Ett svar utgår från vetenskap och teknik. Genetikens hastiga kunskapsutveckling och genteknikens accelererande möjligheter ger kroppsfrag-

menten en betydelse de tidigare inte haft, och pekar hotfullt in i framtiden. Men det finns också andra möjliga förklaringar som har med synen på kroppen att göra.

OM MAN KONSULTERAR synonymordböckerna framträder integritetsbegreppets dubbla betydelse. Det kan enligt den svenska ordboken vara detsamma som: rakryggad personlighet, redbarhet, heder. Eller på engelska: *uprightness, honesty, rectitude, righteousness, virtue, probity, morality, honour, goodness, decency, truthfulness, fairness, sincerity, candour, principles, ethics*. Med andra ord svarar detta mot den aspekt av integritet som har med värdighet att göra, med heder och skam. Den andra betydelsen har med helhet att göra. Här finner man de svenska synonymerna: oskadd helhet, orubbad tillstånd, oberoende, okränkbarhet, självständighet, fullständighet, frihet från inblandning eller påverkan. Och på engelska: *unity, unification, wholeness, entirety, completeness, totality, cohesion*.

Ett annat sätt att beskriva integritetsbegreppets innebörder är att det i sin första betydelse representerar en moralisk tradition som handlar om människovärde. Att kränka integriteten i denna mening innebär förnedring och skam. Dess andra innebörd har mera riktning mot ett vetenskapligt och klassifikatoriskt språkbruk med betoning på systematik. Att kränka integriteten i denna mening innebär att rubba en viss ordning. När en sentida betraktare upprörs över Saartjie Baartmans och hennes likars behandling är det för att människors värdighet står på spel. Detsamma gäller för dokusåpornas människohandtering, om nu någon trots den frekventa förekomsten av sådana program skulle låta sig uppröras. När den genetiska integriteten utmanas, hotas i stället kontrollen över den egna kroppen som helhet såväl som i dess delar. I båda fallen kränks alltså den kroppsliga integriteten men med olika innebörder av värdighet och helhet.

Nu är det inte så enkelt att integritets-

**Det finns
något djupt
stötande
i tanken att
tjäna pengar
på kroppen
eller dess
delar.**

begreppets båda betydelser hålls tydligt isär i praktiken, tvärtom. Innebörderna blandas och flyter ihop så att samtidens diskussion om genetisk integritet även inrymmer värdighetsaspekten. Det är alltså inte bara orättvist utan också ovärdigt att bli diskriminerad på grund av genetiska faktorer. Trots det kan medvetenheten om begreppets dubbla innehåll skärpa vaksamheten för glidningen mellan dessa poler. Och betydelseglidningen har riktning mot helhet och orubbad ordning, mot kroppen som enskild egendom. Det är en kropp där värdigheten är kopplad till kontroll och självbestämmanderätt, en kropp länkad till personlig identitet och suveränitet. Det finns en stark koppling mellan integritet och identitet.

Begreppet genetik däremot, handlar om ärftlighetslära, om uppkomst, ursprung och om släkt. I diskussionen om genetisk integritet är detta ett problematiskt faktum. Synen på kroppen som något privat, något att själv bestämma över kolliderar här med själva grundbulten i genetiken, nämligen att genetik angår hela släkter.

När man talar med människor som bär på genetiska sjukdomsanlag blir problemet tydligt. I vissa familjer flyter informationen fritt mellan släktens förgreningar, medan det i andra blir tvärstopp i kommunikationen. Gamla konflikter, släktingar som man inte känner eller inte känner för, rädsla för att sära eller provocera är några av hindren. Vissa sjukdomar bär på gamla tabun eftersom de ansetts så skamliga att människor först i vuxen ålder fått veta att de haft en släkting som insjuknat och dött i denna sjukdom. Kunskaper om sådana blodsband har tystats ned och förvisats från släkthistoriens berättelser. I andra fall finns släkten långt borta, släktkedjorna är brutna och informationen därmed försvunnen.

Även för behandlande läkare eller rådgivande genetiker är detta en annorlunda situation. Vanligtvis är patientens sjukdom en sak mellan henne och läkaren, patientens ensak och inget som angår någon annan. Vid genetiskt betingade sjukdomar är läkarens ansvar fortfarande begränsat till patienten, medan läkarens kunskapsbehov kan sträcka sig längre än så. För att kunna ställa rätt diagnos räcker det för det mesta inte med provtagning av den enskilde patienten. Om information om släkten saknas kan det bli svårt att gå vidare. En familjemedlems vilja att veta kan då stå i konflikt med en annans rätt att inte vilja veta, den ens integritet i motsatsställning till den andres.

Genetisk integritet famnar över vidsträckt område. Den rör sig i spänningsfältet mellan individens och släktens krav, mellan betydelserna av värdighet och orubbad helhet, mellan privat och offentligt, mellan statens tvingande lag och kollektivets bjudande krav.

VISSA BEGREPP TENDERAR att bli sammanfattande beskrivningar, symboler för något som sträcker sig långt utöver ordets bokstavliga betydelse. Ett sådant begrepp är begreppet "klon". När kloningsdebatten var som mest intensiv, i samband med

fåret Dollys födelse 1997, blev begreppet "kloning" ett samlingsbegrepp för allt ont som ny teknik kan tänkas medföra. Denna sammanfattande laddning av misstro och bristande tillit till forskarvärlden har begreppet behållit sedan dess. I vardagligt tal, i serier, konst och populärfiktion framhålls kloning ofta som exempel på oseriös och skräckinjagande forskning och teknik, detta trots att kloning inte är en ny teknik och trots att kloning förekommer naturligt, exempelvis när potatis förökar sig. Skräckscenarierna kopplas till tanken om kloning av människor, vilket djupare sett utmanar det grundläggande synsättet om den enskilda människans unika karaktär.

Ett annat sådant symbolladdat begrepp är "patent". Men där kloning sammanfattar teknikens ondska har patentbegreppet kommit att sammanfatta alla farligheter och allt ont som kan kopplas till relationen mellan gen- eller bioteknik och pengar. Det finns något djupt stötande i tanken att tjäna pengar på kroppen eller dess delar. Och om så ändå sker, bör i varje fall inte någon annan än dess ägare dra ekonomisk fördel av det. Liksom för kloningsbegreppet är patentbegreppet symboliska karaktär varken rättvisande eller fritt från motsägelser. Sjuka människor sätter sitt hopp till utvecklandet av nya läkemedel och läkemedelsframställning kräver patent. Få opponerar sig mot detta förhållande. Det är när patenten knyts till biologiskt, mänskligt material som olusten infinner sig. Men inte heller då är motviljan mot patent entydig eller enkel. Samtidigt som patent på biologiskt material kritiserar med utgångspunkt i att kroppen inte är en vara, ett ting, finns växande krav på att med teknikens hjälp få bot och bättring. Sjuka människors önsningar kan då stå emot friskas och olika patientgruppers behov och krav mot varandra. Även inom en och samma person finner man motstridiga känslor och förväntningar. Man kan exempelvis vara positiv till ett specifikt läkemedel, men generellt negativ till den teknik och den ekonomi som ligger bakom dess utveckling.

Även integritetsbegreppet har fått en utsträckt, sammanfattande och symbolisk betydelse. Men det som sammanfattas här är inte hotet utan motståndet. Integritet har kommit att representera fredandet av den enskilda människan mot ekonomisk, teknisk, samhällelig, kulturell eller religiös exploatering. Genetisk integritet handlar då om att minsta mänskliga beståndsdel tillskrivs samma skyddsvärde, samma rätt att själv bestämma över, som den kropp och den person som fragmentet härstammar ifrån. Genetisk integritet reser frågan om vem som egentligen kan göra anspråk på kroppen, dess delar och brottstycken. Vem tillhör genererna? Individ, släkten, eller hela den samlade mänskligheten? Som framgått är detta en fråga som inte enkelt låter sig besvaras.

NÄR MAN DISKUTERAR integritetsproblematiken med människor som låtit sig intervjuas för att det finns genetiskt betingad sjukdom i släkten, finner man ofta en förvånansvärt generös attityd till

Saartjie Baartman. Kedjad och nästan naken visades hon år 1810 upp inför en förtjust engelsk publik.

Foto: Leonard de Selva/Scanpix

att kroppseget material används för forskningsändamål. Utgångspunkten är att man därigenom kanske kan hjälpa, om inte sig själv så någon annan, om inte för stunden så kanske för framtiden. Sjukvården intar en särställning eftersom den uppfattas som oegennyttig och den forskning som bedrivs i anslutning till sjukvård anses fri från ekonomiskt vinstintresse. Det går inte att bortse ifrån att man med denna generösa inställning till sitt biologiska material kanske också hyser en förhoppning om bättre eller snabbare behandling, att samarbetsviljan trots allt ska ge personlig utdelning, om än inte i ekonomisk mening. Samtidigt ger människor som vet att deras tid är ute, att någon behandling inte finns inom räckhåll för deras del, prov på samma vilja att dela med sig utan ersättning.

Frågan om donation är i sig komplicerad och rymmer många bevekelsegrunder. När den kopplas till integritet är frivilligheten avgörande. Att donera blod, vävnad, organ eller hela kroppen står inte i motsättning till donatorns integritet. Så länge donatorn själv bestämmer, bevaras kontrollen över kroppen. Integritetsbegreppets symboliska betydelse utmanas inte. Graden av frivillighet är däremot en annan fråga. Det är lätt att ifrågasätta Saartjie Baartmans samtycke och fria vilja att visas upp på cirkus, på grundval av historiska fakta. Det är betydligt svårare att genomskåda vilka utomstående påtryckningar eller personliga förhoppningar som påverkar samtidens frivillighet.

FÖRESTÄLL ER SÅ FÖLJANDE SCEN: i Berlin 2001 ringlar köerna långa utanför den gamla postterminalen en kulen och regnig februarisöndag. I terminalen lockar utställningen *Körperwelten* med konserverade människokroppar och kroppsdelar arrangerade i konstfulla, klassiska poser. Exponatparadnummer kallas "ryttaren" och består av en hel häst vars ryttare i sina utsträckta händer håller två hjärnor – den egna och hästens. Som alla de andra figurerna är häst och människa frilagda lager för lager av hud, muskler, nervsystem, skelett ... En annan kreation visar en ung kvinna med foster fullt synligt i den uppsnittade buken. Förutom de hela kropparna arrangerade som "fäktaren", "schackspelaren" eller "löparen", finns en mångfald enskilda kroppsdelar. Det är hjärnor, frilagda blodomlopp, foster i olika utvecklingsstadiet, kroppar som skrivats på längden och tvären, med eller utan defekter, friska eller märkta av sjukdom. Man kunde tro att detta är en samling från 1800-talet som plockats fram ur museikällarnas packlådor, men så är inte fallet. Man skulle också kunna tro att det precis som med Saartjie Baartman på museet i Paris handlar om konstgjorda kroppar. Det stämmer inte heller. Detta är autentiska kvarlevor från moderna människor som donerat sina kroppar till en tysk anatom, Günter von Hagen, fullt medvetna om hur de sedan skulle komma att användas. Det framgår inte om donatorerna fått betalt för sin postuma medverkan.

Av biljettpriserna och köerna samt kunskapen om att denna utställning gått för

Integritetsskydd. Polismannen Seamus Hansford spelar schack med okänd donator på utställningen *Körperwelten* som för närvarande visas i London.

Foto: Richard Stonehouse/Scanpix

fulla hus runt om i Tyskland, framgår emellertid att visningen i sig är en god affär. Utställningsshoppens sedvanliga utbud av nyckelringar, t-shirts, kylskåpsmagneter och klockor – om än försedda med mera ovanliga motiv hämtade från utställningen – förstärker intrycket av kommers. Men Günter von Hagen försäkrar i utställningskatalogen och i en köpvideo att hans motiv är altruistiska. Det är inte rätt, menar han, att reservera kunskapen om hur kroppen är konstruerad för dem som studerar medicin.

Alla har rätt att veta och se med egna ögon hur kropp, organ och skelett ser ut efter exempelvis en stroke, en hjärtinfarkt, efter mångårig rökning och så vidare. Att kropparna monterats i behagfulla eller dramatiska poser understryker kroppens konstfulla och estetiska kvaliteter, och fyller samtidigt en viktig pedagogisk funktion. Katalogens och videons engelska titel är följdriktigt *Anatomy Art*. För att förmedla upphovsmannens budskap om det moderna samhällets sjukdomar och kroppar duger det inte med artificiella produkter eller sinnrika datorprogram. Utställningens tyska undertitel "Die Faszination des Echten" är klargörande. Endast äkta vara förmår att förmedla den rätta känslan.

Publiktillströmningen ger faktiskt von Hagen rätt. Den som letar sig genom utställningen till de gästböcker där besökare kan skriva ned sina känslor och synpunkter finner intressant läsning. Otaliga är de rader av tacksamhet som fyller sidorna, tacksamhet över att ha fått se och uppleva detta människans innersta. Invändningarna är betydligt färre, men de finns de också. Här ventileras det moraliskt stötande att riktiga människor på detta sätt blottas och berövas såväl integritet som gravens frid. Det finns ytterligare en aspekt av detta som handlar om släkt och familj. En del kroppar är nämligen lätt igenkännliga med intakta ansikten, hår eller

tatueringar. Man kan fundera över vad det betyder för betraktarens integritet att möta en far, en syster, en son eller en kusin i konserverad form på en utställning.

Utställningen visades för första gången i Europa i Mannheim 1997 (den hade två år tidigare turnerat i Japan). I Mannheim utbröt en våldsam debatt med etiska och moraliska förtecken, inte helt olik debatten i London 1810. Om vi återvänder till integritetsbegreppets båda innebörder bär kritiken mot *Körperwelten* tydliga drag av integritetskränkning som har med mänsklig värdighet att göra. Den andra innebörden, där integritet står för orubbad helhet svär emot utställningens hela grundidé som ju bygger på total sönderdelning och fragmentering. Detta förfarande har däremot inte medfört någon större kritik. Möjligen beror det på att Günter von Hagen inte bara dekonstruerar utan också skapar nya helheter. Men sannolikt betyder det mera att utställningsföremålen en gång som levande antas ha haft kontroll över kroppen och makt att själva bestämma vad som skulle ske med den efter döden. Men liksom i fallet med Saartjie Baartman som ju också, om än på tveksamma grunder, förklarar sig nöjd med sin behandling, är den enskildes motiv och beslut inte ensamma utslagsgivande när frågor om integritetsbrott aktualiseras. Den moraliska frågan om mänsklig värdighet är också betraktarens problem. Trots att nästan 200 år skiljer Saartjie Baartman från *Körperwelten* fokuserar båda utställningarna en viktig skärningspunkt i integritetsbegreppets betydelser.

I den skärningspunkten bryts föreställningen om ett överordnat, kollektivt, okränkbart människovärde mot föreställningen om individuellt självbestämmande, om kroppen som personlig egendom, som enskild angelägenhet. Därmed problematiseras också begreppen samtycke, frivillighet, donation – och integritet. ■

Moderna metropoler som andliga livsrum

Storstadens sociolog. Den mångsidige **Georg Simmel** skrev om penningens omstörtande kraft men var också storstadens analytiker. Han menade att staden skapat en helt ny människotyp med en blaserad attityd och en stegrad medvetenhetsnivå.

HÅKAN FORSELL

Historiker vid Stockholms universitet

DEN MODERNA SOCIOLOGIN är ett barn av storstaden, som också tjänade som modernitetens främsta åskådningsobjekt. Storstäderna framstod som smältdeglar, i vilka stela och traditionstyngda sociala strukturer smiddes om till moderna, dynamiska och funktionella mönster. Samtidigt hyste man farhågor inför storstädernas alienerande och destruktiva livsmiljöer.

En sak knöt samman storstadens förespråkare och kritiker. Genom studier av de sociala relationerna i storstaden, vilka så tydligt avvek från traditionella sociala former, hade de lärt sig att se och beskriva den samhälleliga realiteten på ett sätt som fram till i dag har haft en djupgående inverkan. Storstaden var ett laboratorium i vilket man kunde observera själva födelsen av en ny social gestalt ur föråldrade och sönderfallande element.

Georg Simmel är den sociolog som i början av 1900-talet tydligast förknippades med storstadens kultur, dess livsmönster och modernitet. Hans intressen som forskare var vida, men här skall vi rikta sökarmot just stadssociologen Simmel, mot hans tankar om storstaden som livsmiljö och den betydelse de haft för eftervärlden.

Simmels essä "Storstaden och det andliga livet" från 1903 kallades för "det urbanistiska manifestet" och det har utövat ett inflytande som knappast går att överskatta. Essän finns översatt i den enda volymen av Simmel på svenska, *Hur är samhället möjligt?* (1981). Redan i inledningen anslogs det tema som skulle återkomma i många av Simmels studier kring storstaden: att det största problemet i det moderna livet var bevarandet av självständigheten och individualiteten när människan konfronterades med överlägsna

sociala krafter och teknifieringen av vardagen.

Georg Simmel föddes i en judisk köpmansfamilj i Berlin 1858. Där kom han också att vara verksam nästan hela sitt liv.

Hans akademiska karriär var utifrån betraktad en enda lång katastrof. Han tog examen i ämnena historia, folkpsykologi och filosofi. År 1881 ville han doktorera på avhandlingen *Psychologisch-ethnologische Studien über die Anfänge der Musik*, i vilken han försökte förena aspekter av den darwinistiska evolutionsteorin med folkpsykologiska infallsvinklar. Doktorarbetet avlogs. Förutom stavfel, inexact citatteknik och svaghet i argumentationen spelade nog det ovanliga temat en bidragande roll till det negativa omdömet. "Hela utläggningen har en aforistisk karaktär, vilket knappast kan sägas vara tillåtet i en vetenskaplig undersökning", konstaterade en av de sakkunniga. Simmel blev i stället uppmärksam på att lägga fram en tidigare skriven uppsats om Kant som avhandlingsarbete, och denna gång lyckades försöket.

SIMMEL FORTSATTE dock att väcka motstånd inom universitetsvärlden. Hans bana kantades av indragna provföreläsningar och uppskjutna utnämningar. För hans kolleger på Berlins universitet föreföll såväl hans person som hans förkärlek till vissa teman suspekta. Härtill kom en viss avundsjuka inför Simmels stora framgångar som lära-

Georg Simmel
1858–1918.

re och föreläsare, och ressentiment över hans judiska härkomst.

Simmel förblev privatdocent och tillbringade sin tid i föreläsningssalarna. "Han talar långsamt, droppvis och erbjuder egentligen ringa substans, men detta framför han precist, avrundat och färdigt. Det uppskattas i vissa åhörarkretsar vilka är starkt företrädade här i Berlin; framför allt kvinnorna, men även människor från den orientaliska världen", skrev en kollega från Heidelberg. I denna ögonvittnesskildring fokuseras det som omöjliggjorde för Simmel att få en framträdande position på Berlin-universitetet: Västerlandet var i minoritet och den klassiskt-kristna bildningstraditionen satt på undantag. Hans föreläsningar ansågs främst locka kvinnor, judar och asiater, som hade samlats för att insupa Simmels relativism och negativism!

Först vid 56 års ålder fick Simmel sin professur, men inte i Berlin utan i Strassburg. Symptomatiskt nog var det inte universitetsvärlden utan Berlinpressens feuilletonsidor som begrät "den europeiska andens exodus" ur den tyska huvudstaden. Året var 1914.

SIMMELS VARAKTIGA och alltmer tilltagande inflytande har föga att göra med validiteten i hans empiriska betraktelser. Förutom ett tidigt universitetsarbete om jodding(!) från 1879 sysslade han aldrig med empiriska socialstudier eller fältarbete. Hans arbetssätt var snarare intuitivt och hans stil ett slags sociologisk impressionism.

Simmels huvudverk *Philosophie des Geldes* (1900) bör heller inte läsas som en källa till specifikt samhälls-ekonomiska teorier. Studien fick långt större betydelse för litterära och estetiska inriktningar än för

samhällsvetenskapliga. Simmels tänkande var "inne" kring sekel-skiftet. Berlins bildningselit och kulturavantgarde var högst medvetna om och självreflekterande över den urbana värdeomkastningen och de nya livsstilarna de själva gett upphov till. Hugo von Hofmannsthal hade långtgående planer på att skriva ett libretto för en opera baserad på *Philosophie des Geldes*. Den tyske litteraturvetaren Roy Pascal har påvisat släktskap mellan Simmels studie och Stefan Georges poesi. Simmel hade också starka vänskapsband med George och var ständig gäst vid målaren Reinhold Lepsius konstsalonger i Berlin.

Kort sammanfattad lyder Simmels huvudtes i *Philosophie des Geldes* att samhällets differentiering och allt komplexare struktur upplöser individens beroende till vissa bestämda grupper och sociala skikt. Den individuella friheten växer. Denna process är en följd av att livet objektiviserar genom att alla mänskliga värden bestäms av pengar.

Simmel lade tonvikten på bytesvärdet. Han ansåg hela den samtida kapitalismen vara grundad i bytesvärdesförhållanden. Produktionen spelade endast en underordnad roll. *Philosophie des Geldes* var ett försök att utifrån ekonomins yta renodla de värden och den mening som var grundläggande för den moderna människan. Pengar utgjorde en tidlös värdesymbol för själva essensen i samhällets förändring.

Simmel analyserade ekonomin utifrån efterfrågan och följaktligen utifrån konsumtion och distribution. Till skillnad från Marx, som började sin kritik av kapitalismen i utbudssidan och produktionen, såg Simmel varuutbytet som produktivt och värdeskapande i sig. Detta perspektiv medförde att Simmel sällan lyckades göra en distinktion mellan pengar och kapital, något som var helt avgörande för Marx. Simmel abstraherade den kapitalistiska penningekonomin från dess kapitalistiska bakgrund och tillskrev "pengar" i sig strukturella förändringsmöjligheter för samhället och kulturen. Marxs konfliktperspektiv på penninghushållningens uppkomst var följaktligen utradet. Det centrala begreppet "socialism" hade hos Simmel ersatts av begreppet "individualism".

I *Philosophie des Geldes* tecknade Simmel det solitära ego som skulle återkomma i senare studier – en djupt ensam själ sprungen ur den industriella världen, välsignad med en ofattbar frihet, men samtidigt avskuren från tillvarons verkliga rikedom.

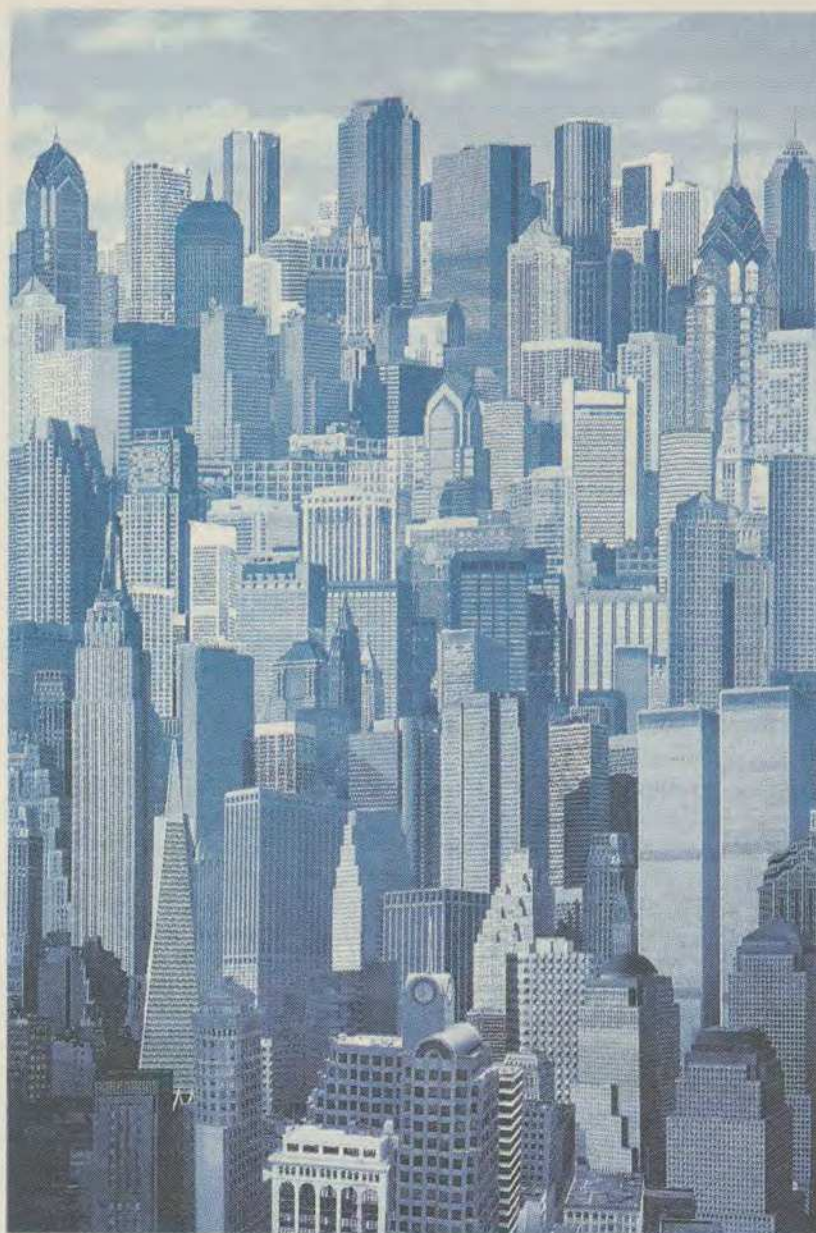
Knappast en enda rad i Simmels undersökning var menad som ett påstående om ekonomin som sådan. Boken opererar snarare bakom ryggen på ekonomin. Utifrån Simmels perspektiv är det monetära systemet inte en medveten skapelse av någon politisk viljeriktning, utan en oavsiktlig produkt av den sociala evolutionen.

I sin anmälan av *Philosophie des Geldes* i *Archiv für systematische Philosophie* (1904) skrev Rudolf Goldscheid att det fanns ett tragiskt stråk i verket, som kom sig av att det inte fanns några etiska ideal utan endast estetiska. Detta hörde ihop med Simmels tes att estetiseringen av vardagen var ett av de mest markanta dragen i den moderna, individualistiska kulturen. Estetiseringen resulterade både i en inre tillbakadragenhet och en intellektualisering av verkligheten.

SIMMELS VERK ÄR i alla bemärkelser en undersökning om den "kapitalistiska andan". Men varför blev den då inte läst i större utsträckning? Varför blev boken även inom Simmels egen produktion närmast bortglömd? Inom sociologin ifrågasattes Simmels vetenskaplighet. Särskilt kritisk var Durkheim i sin anmälan. Han gav inte mycket för detta slags "bastardartade spekulation, där verkligheten beskrivs med subjektiva termer som i konsten, men abstrakta som i vetenskapen; just av denna anledning förmår [Simmel] inte ge oss vare sig de levande och friska förnimmelser av tingen som artisten uppväcker eller de distinkta begrepp som vetenskapsmannen efterforskar."

Även om kollegerna Weber, Troeltsch och Sombart också sysselsatte sig med kapitalismens kultursociologi, ville de distansera sig från Simmels metodologi och essäistiska framställningssätt. Simmel hade inte heller utgått från några specifika historiska epoker, vilket var brukligt i en seriös studie, utan strävat efter långtgående generaliseringar på samtidsplanet.

Simmel hade redan i en mängd förstudier riktat uppmärksamheten mot varucirkulationen och konsumtionens estetiska betydelse. För honom var hela det samtida samhället en marknadsplats. I en text om Berlinutställningen i Treptower Park från 1896 skrev han att det nu var möjligt för den moderna kulturen att koncentreras till en enda plats. Staden representerar sig själv som en kopia och en sampling av

Stadsliv. Stadssociologen Georg Simmel skrev om storstaden och den människotyp som växte fram ur dess hektiska och snabbt växlande miljö. Bilden visar en fantasistad ihopbyggd av kända amerikanska byggnader.

Foto: Bill Ross/Scanpix

varumarknader som finns över hela världen. Den största mödan lades ned på att förläna attraktivitet åt de enskilda varornas vulgaritet; att ge fönstershoppandets kvalitet åt tingen. "There is no business without show-business".

SIMMEL RÄKNAS som stadssociologins första teoretiker. Han nådde inte denna position genom år av vetenskapliga studier av stadens liv och väsen. Hans inflytelserika text är ett föreläsningsmanuskript på 21 sidor. År 1903 hade Simmel fått en inbjudan av en medicinsk stiftelse i Dresden att hålla ett föredrag om just "Storstaden och det andliga livet". När föredraget publicerades 1925 upptäcktes det och hyllades av Chicagosociologen Louis Wirth som det "viktigaste enskilda bidraget om staden utifrån en sociologisk synvinkel". Denna bedömning har fortfarande giltighet nästan 100 år efter textens tillkomst, framför allt därför att den har kommit att ingå i urbansociologers och stadshistori-

kers vetenskapliga kanon. Storstadens miljö har frambragt en särskild människotyp. Simmel sökte i uppsatsen beskriva grunddragen i denna människotyps världsbild och vad som karaktäriserade hennes sociala relationer.

Storstadens intensitet ställde enorma fordringar på tillvaron. Individens var underkastad snabba och växlande intryck. För att bemästra dessa lade hon sig till med olika förhållningssätt. Gentemot den hotande mångfalden och diskrepansen reagerade stadsmänniskan inte med känslan utan med förståndet och med en stegrad medvetenhetsnivå. Detta manifesterades i en yttre likgiltighet och blaserad attityd som syftade till att hålla omvärlden på distans. Det var en nödvändighet för att kunna bearbeta det förvirrande överflödet och de flyktiga, subjektiva intrycken till begripliga mönster. Storstadsmänniskan mötte andra medmänniskor inte som individer utan som segmenterade former till vilka hon förhöll sig objektivt. Där-

med kunde hon utnyttja möjligheten till upprepning i sociala relationer och handlingar. De flyktiga och fragmentariska kontakterna medförde också en personlig frihet. Denna frihet nyttjade storstadsborna till att iscensätta sin egen uppenbarelse med hjälp av kläder, moden och attityder, och gav därmed personligheten en bestående karaktäristisk prägel. Men denna mekanism förvandlade i sin tur det eftersträva- de individuella uttrycket till en typ.

Simmel hamnade sålunda i en avslutande paradox. Den subjektiva friheten är samtidigt anledningen till att individer – i rollen som ömsesidiga åskådare – reducerar sina sociala relationer till typiska kännetecken, som bekräftar att också storstadsmänniskan tillhör ett kollektiv, låt vara ett mer eller mindre anonymt sådant.

Trots att Berlin aldrig nämns vid namn i texten är "Storstaden och det andliga livet" ett porträtt av kejsarstadens forcerade livsrytm. Karl Joël, samtida filosof och god vän till Simmel, skrev att *Philosophie des Geldes* och "Storstaden och det andliga livet" bara kunde ha tillkommit i Berlin kring sekelskiftet. Stadens oerhört snabba urbanisering och industrialisering var dessutom i början av 1900-talet kantad av en uppmärksam våg av finansspekulationer. Simmel hade fångat den innersta nerven i sin samtid.

Men det var långt ifrån en allmänt förekommande livsatmosfär i Berlin han beskrev. Den blaserade, överretliga och intellektuella storstadsvarelse som träder fram i Simmels text fanns bara i vissa kvarter. Hans skildring gällde knappast de norra och östra arbetarstadsdelar, där flera familjer delade på tvärumslägenheter utan vatten och avtråde, där barnen sov tillsammans med daglönare och arbetssökande, och där stanken var så kväljande att även de kristna filantroperna sågs backa ut i trappuppgångarna. "Storstaden och det andliga livet" är en produkt av det västra Berlin, det fashionabelt bohemiska Kurfürstendamm, där individens större frihet kunde ge utrymme för ett "elaborerande med personligheten" och identitetsskapande konsumism.

Simmel hade gjort sin egen hypersensibla miljö till måttstocken för modernitet. Ett liv i stank, buller och gytt framstod som någonting förmodernt. Den betydligt mindre attraktiva stadsmiljö som existerade endast några kilometer från Simmels egna gator och konstnärskaféer verkade lika avlägsen som om den befunnit sig på en annan planet. Den unge Simmel hade förvisso bekantat sig med storstadens baksidor, men endast genom den tyska naturalismens dramer och noveller, framför allt av Gerhart Hauptmann.

Det fanns andra invändningar att resa mot "Storstaden och det andliga livet". Det kulturpessimistiska draget är till exempel framträdande. Simmel påstod indirekt att det en gång skulle ha funnits en sammanmältning mellan tanke och handling, mellan social position och individuellt agerande, vilken i det moderna samhället hade gått fullständigt förlorad.

INOM STADSSOCIOLOGIN är det brukligt att betrakta Chicagoskolas Louis Wirths *Urbanism as a Way of Life* som en efterlöpare till "Storstaden och det andliga livet". Men det finns en del betydande skillnader. Simmel konstaterade främst i sin text att den urbana kulturen är modernitetens kultur och han lämnade den spatiala dimensionen åt sidan. Simmel hävdade att det fanns distinkta kulturella former som var karaktäristiska för den urbana miljön. Samma former återfinns i Wirths studie, men Simmel hävdade aldrig att städerna i sig hade skapat dessa kulturella mönster. Staden definierades av Simmel inte

**Hos Simmel
beror den
individuella
friheten
i storstaden på
avståndstagande,
inte på samtycke.**

främst rumsligt utan mellanmänniskligt. Moderna stadssamhällen var intressanta därför att de genom marknadsekonomi uppvisade helt andra sociala mönster än traditionella samhällen, inte för att de själva skulle besitta någon generisk orsakssamband. Betydelsen av Simmels text ligger i hans argumentation att modernitetens natur gör det omöjligt att hålla fast vid något slags "way of life". Det moderna livet kunde egentligen pågå överallt, men det lät sig bäst studeras i storstaden.

Wirth och den inflytelserika Chicagoskolan gjorde Simmels sociala påståenden till rumsliga påståenden. Stad stod i kontrast till landsbygd. Under 1920- och 1930-talet publicerade Wirth, Robert Park och Ernest Burgess ett antal fältstudier om livet i Chicago, en stad som hade genomgått samma explosiva klondyketillväxt som Berlin kring sekelskiftet.

I rapporter om *The Hobo* (1923), *The Gang* (1927), *The Ghetto* (1928) och *The Taxi-Dance Hall* (1932) sökte Chicagoskolan att föra över en darwinistiskt färgad teori om naturligt urval genom miljöanpassning till den amerikanska storstaden. Förebilderna hämtades från nationalekonomin och inte minst från växt- och djurekologin. Den fria konkurrensen och det naturliga urvalet sågs som särskilt viktiga för att återupprätta ett förlorat samhälleligt jämviktsläge.

Nyligen har den tyske stadssociologen Hartmut Häussermann

använt Simmel och Chicagoskolan som kontrasterande modeller i en debatt om de västerländska städernas integrationsmöjligheter (se antologin *Die Krise der Städte*, redaktörer Wilhelm Heitmeyer, Reiner Dollase & Otto Backes, 1998). Simmels storstadsbild exemplifierar en "kall" stad, som helt domineras av ekonomiska relationer. Hos Simmel beror den individuella friheten i storstaden på avståndstagande, inte på samtycke. Främlingskapet, individernas distans till varandra och ofördragsamheten – även de växande fiendskaperna – skapar möjligheter till samexistens och karaktäriserar det typiskt stadsmässiga. Hur förbinds då det olika och motsatta? Enligt Simmel genom separering, segregering och uppdelning. Storstaden är en olikhetens men också indifferensens huvudort. Integrationsmodusen ligger i avsaknad av social anpassning. Tolerans finns bara i form av likgiltighet.

Med denna form av tolerans kan inget socialt system i längden hållas samman, menar Häussermann. Det måste till ytterligare en aspekt vid sidan av avskärmandet och borttittandet. För Simmel är staden endast negativt integrerande. Den positiva integrationen är följden av systematiska mekanismer: konkurrens och arbetsdelning. Genom dessa mekanismer – och endast därigenom – är staden en integrationsmaskin.

Som kontrast till Simmels kalla stad ställer Häussermann Chicagosociologen Robert Parks bild av staden som en struktur med varma nästen. Parks iakttagelser angående storstädernas sociala realitet var starkt präglad av det tidiga 1900-talets amerikanska invandringsstad. Etniska kolonier växte fram i de amerikanska storstäderna och nådde stabilitet genom självhjälp och anpassning till den nya miljön. Hos Park framstod det som en nödvändighet att det dolde sig någonstans bakom de simmelska begreppen för systemintegration. Likgiltigheten går att vända till tolerans, anonymiteten till personligt engagemang.

EN AV DE MEST levnadskraftiga föreställningarna om Berlin under förkrigstiden och Weimarrepubliken (och återupplivat efter murens fall på 1990-talet) var att staden var en provrörsstad, en byggarbetsplats utan tradition och därför själva modernitetens urort.

Simmel omhuldade i allra högsta grad denna föreställning. I arbetet *Rom – en estetisk analys* från 1898 ställ-

de Simmel den eviga staden i motsats till Berlins rotlösa urbanitet och allt som förtryckte honom i hemstaden. Vid åsynen av Roms ruiner smälte nuet samman med det förflutna och förmedlade känslan av att vara "befriad från allt här och nu", vilket annars var det helt dominerande intrycket, som den unga, tyska huvudstaden utsöndrade. Det enda som grumlade den upphöjda förnimmelsern var Simmels medvetenhet om att han kunde tas för turist.

Motviljan mot att uppfattas som turist hängde samman med Simmels avvisande hållning till den framväxande fritidskulturen. I början av 1900-talet hade det inträtt en "resemani", en längtan att fly från vardagen till semesterorter eller ut i naturen. Simmels reflektioner kring det "excessiva resandet" – med tåg – ger en förning om vad resekulturen skulle innebära under 1900-talet. Hans synpunkter är ännu slående, och Simmel kunde inte dölja sin kulturpessimism.

Den moderna stadsmänniskan söker med sina resor en inramad form av konsumtion. Preparerade landskap erbjuder upplevelser som inte är en flykt från moderniteten utan endast en annan manifestation av modernitetens estetik. I en av Simmels rikaste och mest uppslagsrika kortessäer, "Das Abenteuer" från 1911, återkommer begreppen distans och distansering som karaktäristiska drag för det moderna samhället. Äventyret, som hela upplevelseindustrin strävar efter att imitera, skapar en distinkt form av erfarenhet, nämligen att livet upplevs som slutet helhet. I äventyrets, upplevelsens och farans villkorslösa närvaro kan den moderna människan stilla sitt behov av helhet, vilket är omöjligt i hennes vardagliga liv.

SIMMEL RIKTADE sina studier till en specifik publik: det tyska bildningsborgerskapet. Det var en läsarskara som under 1900-talets första decennier förlorade den solida plattform varifrån den dominerat den tyska kulturdebatten; med det nazistiska maktövertagandet skulle den definitivt gå under. Det var detta samhällsskikt som Simmel kunnat förlita sig på; de förstod hans hänvisningar och sofistikerade allusioner. Det var med detta "oss" och "vi" som texterna förde ett förtroligt samtal.

Efter Simmels bortgång följde ett stort tomrum. Avsaknaden av direkta lärjungar hade Simmel själv förutsett. I en dagboksanteckning från 1918 skrev han: "Jag vet att jag kommer att vara utan andliga arvtagare

(och det är bra). Kvarlåtenskapen jag lämnar efter mig är som konstanter som sprids bland många arvtagare, var och en av dem använder sin del till någon verksamhet som passar hans eller hennes natur bäst men som inte längre kan igenkännas härröra från mitt dödsbo."

UNDER 1920- OCH 1930-talet använde framför allt Walter Benjamin Simmels arbeten som viktiga inspirationskällor till den "modernitetens förhistoria" han själv höll på att utarbeta. Både Benjamins flätor i 1800-talets Paris och Siegfried Kracauers *Das Ornament der Masse* står i tacksamhetsskuld till Simmels stadssociologi från början av seklet.

"Storstaden och det andliga livet" kom att utgöra startpunkten för analysen av samtida urbana kulturer. Många författare och forskare har utvunnit ett spektrum av nya frågeställningar och perspektiv från Simmels bitvis generaliserande och dunkla tankegångar. Det visuella dominans i staden, estetiseringen som livshållning, kampen om sexuella identiteter och gatulivets koreografi är teman som på ett eller annat sätt behandlats av Simmel, och som senare fått talrika uttolkare.

Trots de monetära teoriernas uppsving har ekonomer sällan ägnat Simmel stort intresse. I början av åttiotalet publicerades studier som ändå tydde på en renässans för Simmel, till exempel Herbert Frankels jämförelse av Simmels och Keynes penningteorier i *Money: Two Philosophies*. Under de senaste åren har *Philosophie des Geldes* aktualitet bekräftats genom nya översättningar, bland annat till finska. Det tyska förlaget Suhrkamp håller på att avsluta utgivningen av Simmels samlade skrifter. Många samhällsforskare ser Simmels betraktelser över varu-ekonomins förkrossande inverkan på den enskilde individen som kongeniala. Hans försök att komplettera den historiska materialismen med ytterligare ett förståelseskikt – hur det ekonomiska livet självt är resultatet

av djupt liggande värderingar och strömningar av psykologisk och kulturell art – har rönt större förståelse i vår tid än när texterna skrevs. När Simmel anlägger ett individualistiskt perspektiv på sociala relationer, när han understryker det pragmatiska elementet i handhavandet av vetenskapliga sanningar, då talar han direkt till vår samtid.

Det är svårt att inte se aktualiteten i det simmelska huvudmotivet: subjektets motstånd mot att bli likriktad och förbrukad i det samhällstekniska maskineriet.

**Motviljan mot att
uppfattas som
turist hängde
samman med
Simmels avvisande
hållning till den
framväxande
fritidskulturen.**

På Internet är vi alla normala transvestiter

ESSÄ/ Överraskningar på nätet. På Internet kan vi använda vår egen identitet men också skapa en ny, på ett lekfullt eller bedrägligt vis. Vi kan ge oss själva kroppsliga egenskaper vi saknar. Men det är inte så enkelt som att bandet mellan kropp och teknologi är upplöst. IT ger upphov till nya föreställningar om både kroppen och identiteten.

Det har gått tio år sedan en psykiater i New York vid namn Sanford Lewin bestämde sig för att utforska hur det känns att vara kvinna. Han hade inga transsexuella eller ens transvestita böjelser, utan ville närma sig detta fascinerande område på ett sätt som – paradoxalt nog – inte involverade kroppen. På betryggande avstånd från skalpellens oåterkallelighet och dragshowens glittrande attribut genomförde han cyberrymdens smärtfria könsbyte, och skapade den mest karismatiska elektroniska kvinnliga persona man kan tänka sig. Hon har ofta kallats Julie. Hennes liv var en tragedi av stora mått. Hon hade nyligen varit inblandad i en svår bilolycka där hennes pojkvän omkommit. Självt led hon av allvarliga skador i huvud och ryggrad som gjort henne rullstolsbunden. Hennes ansikte var förstört och hon hade nästan gett upp hoppet om livet då en av hennes vänner gav henne ett modem och hjälpte henne ut på nätet.

Julies tragiska öde, i kombination med hennes speciella värme och vilja att hjälpa andra, gav henne snabbt många vänner. Många var kvinnor som tillsammans med Julie upplevde en sällsynt intimitet och närhet. Men med tiden uppstod alltför många narrativa motsägelser. Julie träffade en man, gifte sig, och började resa över landet till olika konferenser. Problemet var att ingen någonsin hade träffat henne. När oförenligheterna blev för många började Julies nätverksvänner bli misstänksamma. Lewin insåg att han skulle bli tvungen att avslöja att Julie egentligen inte existerade, åtminstone inte på någon annan plats än i hans fantasi. Den känslomässiga responsen var överväldigande. De flesta sörjde Julie öppet, medan andra tyckte sig ha blivit svikna och bedragna. En kvinna liknade till och med sin upplevelse vid våldtäkt. Den upptäcktsresa som tog sin utgångspunkt i föreställningen om nätet som ett rum bortom kroppen visade sig i högsta grad ha haft med den att göra redan från början.

I den växande Internetmytologin är denna historia en av de mest flitigt återberättade. Vid en första anblick verkar den handla om allmänmänsklig sårbarhet, tillit och en fördjupad osäkerhet inför den andre i en situation i vilken denne inte är fysiskt synlig. Den verkar berätta om nätet som en plats för subtila bedrägerier och lögn genom den både lockande och skrämmande blandningen av anonymitet och intimitet. Men vid närmare påseende har den snarare att göra med synen på det kroppsliga subjektet och dess samspel med teknologier. Kanske handlar den framför allt om relationen mellan den könade kroppens betydelse och cyberrymdens skenbara kroppslöshet. På en plats där den andres kropp är dold, och textens själva ytskikt över en glasaktig skärm förförande, går man lätt förlorad. Upprördheten hos Julies vänner kan härledas till diskrepansen mellan den textliga och den

Av
Jenny Sundén
Doktorand vid
Tema
kommunikation

fysiska kroppen, den ena av maskin och den andra av kvinnokön. De trodde att de lärde känna en kvinna, när hon i själva verket inte var något annat än en digitaltextlig simulering skickligt iscensatt av manshänder. Var Julies vänner hopplöst naiva? Ägde de inte förmågan att njuta av det kreativa spelrum ett fiktivt universum kan erbjuda? Eller var deras reaktioner snarare ett exempel på hur bräcklig den gräns kan vara som skiljer fiktionen från det vi kallar för verkligheten?

FASCINATION INFÖR KOPPLINGEN mellan människokroppar och maskiner är långtifrån ny, vilket till exempel Mary Shelleys *Frankenstein* påminner om. Men kanske är det inte förrän från 1960-talet och framåt som maskinkroppar börjar tematiseras och produceras på bred front. År 1960 uppfann de amerikanska forskarna Manfred Clynes och Nathan Kline begreppet *cyborg* (cybernetisk organism) för att beskriva ett självreglerande maskin-/maskin-system anpassat för ett liv i rymden. En cyborg är en gränsvarelse med organiska och icke-organiska komponenter, som sedan dess reproducerats såväl inom medicinsk teknik och bioteknologi som inom cyberpunkfiktionen och kulturteorin. Den mest berömda teoretiska cyborgen återfinns i Donna Haraways *A Cyborg Manifesto*. Verksam i gränslandet mellan vetenskapsstudier och feministisk teori använder Haraway cyborgen som en tankefigur för att utmana upplysningens dikotomier, som kropp/själ, natur/kultur, organism/maskin och ytterst man/kvinn. Cyborgen väcker ofrånkomligen frågor kring vad det betyder att vara människa och att vara kroppslig när gränserna mellan människor och maskiner blir alltmer otydliga. Äger en människa kvaliteter som omöjligt låter sig reproduceras mekaniskt, eller för den delen digitalt?

Ett svar på frågan om vad människor har men maskiner saknar ges av maskinkropparna i Hollywoods science fiction av typen *Terminator* och *Robocop*. Dessa hybrider är inte bara kroppsliga på ett omisskännligt mänskligt vis utan också uppenbart könade. Ofta är de dessutom män. Med få undantag möts vi av ett slags metalliskt överdriven manlighet som illustrerar den seglivade västerländska kopplingen mellan maskulinitet och maskiner. Relationen mellan man och maskin anspelar främst på kultur, civilisation och virilitet, för ett bemästrande och tämjande av "naturen", vilken enligt en omvänd logik kommer att förknippas med kvinnan och det kvinnliga. Detta leder i sin tur till att berättelser om kvinnliga maskiner – i sig en paradox – hotar att kullkasta den ordning där mannen har kontrollen. Men så blir också maskinkvinnor sällan speciellt långlivade. Från roboten Maria i Fritz Langs *Metropolis* (1927) och framåt symboliserar den kvinnliga maskinen en livsfarlig kombination av kvinnlig sexualitet och

teknologi som gått över styr, vilket gör att hon nästan utan undantag måste dö i slutet av berättelsen. Eller åtminstone skrotas. Berättelser om maskinkroppar tematiserar ofta en rädsla för att bli ersatt av, eller till och med omvandlas till, en maskin. I denna förvandling riskerar den biologiska kroppen att försvinna och samtidigt även biologiskt relaterade könsskillnader. I en uppgörelse med denna dubbla rädsla, att inte bara förlora kategorin människa, utan samtidigt med nödvändighet även kategorin kön, är det en effektiv strategi att göra dessa maskinkroppar hyperkönade. En sådan överdrift kan ses som en försäkring om könsskillnadens (och förtryckets) överlevnad även i en värld befolkad av post-människor.

Men maskinkroppar framträder även i mindre påtagliga former, vilket historien om Julie antyder. Om cyborgens symboliserar ett uppenbart fysiskt sammanfogande av biologi och teknologi, så utforskas gränsen mellan dessa områden på ett annat sätt i cyberrymden. Ett tydligt exempel är så kallade *bots*, små datorprogram som syftar till att simulera en mänsklig användare. Ett omtalat program av detta slag heter ironiskt nog Julia, skapad av Michael Mauldin vid Carnegie Mellon University. Julia är programmerad att identifiera vissa ord eller fraser i de meddelanden som sänds till henne, för att sedan matcha dessa mot slumpmässiga sekvenser i utgående meddelanden. Mauldin har gjort Julias programkod fylld av sarkastiska vändningar och fyndiga referenser, vilket han ser som en viktig orsak till hennes förmåga att ibland lura sin samtalspartner att ta henne för mänsklig. När någon inte lyckas avslöja hennes maskinstatus ifrågasätts den gräns som tidigare antogs skilja objekt från subjekt. Varje gång någon tror att de skrivfel som emellanåt smyger sig in i hennes responser är ett utslag av ett mänskligt typografiskt misstag, och inte en skickligt förprogrammerad imitation, töms distinktionen mellan kreativitet och automatik på betydelse. Julia blir härigenom ett exempel på att vi behöver kunna föreställa oss områden där icke-mänskliga subjekt är en realitet som bör tas på allvar.

LIKA INTRESSANT ÄR ATT de ettor och nollor som utgör själva fundamentet till en bot som Julia är könskodade. I den del av programmet som hanterar könsbestämningar representeras manligt kön av en etta i klausulen <if>, vilket lämnar en kvinnlig bot med nollan i restpositionen <else>. Det är inte utan att tankarna går i riktning mot den franska filosofen Luce Irigaray, som genom en snarlik matematisk operation redogör för relationen mellan man och kvinna. I sin läsning av Freud lyfter Irigaray fram att han aldrig talar om två kön, vare sig faktiskt eller symboliskt, utan endast om ett. Hon menar att det kvinnliga alltid beskrivs som brist eller atrofi, som själva baksidan av det enda könet – eller kanske snarare könsorganet – med monopol på allt meningsskapande. Utifrån denna fixering vid likhet skapas en fallocentrisk diskurs som aldrig förmått representera kvinnan som något annat än en spegling av mannen. På områden där kvinnan inte reflekterar mannen, där hon uppenbart saknar vad han är i besittning av, kan hon därför inte existera. Därav den välkända penisavunden.

I en parallellläsning av maskinkodens ettor och nollor, vilka representerar de ovedersägliga variablerna "på" respektive "av", visar sig den cyberrymd som ofta beskrivits som gränslös och magisk vara bunden till en sträng västerländsk grammatik av knivskarpa tudelningar. Att denna grundstruktur dessutom kan sägas vara uppbyggd i enlighet med penisavundens principer, åtminstone hos de funktioner som ger ett maskinsubjekt som Julia dess

Skrotfärdig.

I science fiction-filmer är de kvinnliga maskinerna ett hot mot mannens ordning och måste därför dö eller åtminstone skrotas.

Foto: Hironori Miyata/Scanpix

tagande av dessa nätverksdomäner är därför inte ett resultat av hårt arbete, utan snarast en oundviklig utveckling. Att skrivmaskinen visserligen gav många kvinnor möjlighet till arbete, men samtidigt omvandlades till en lågstatusfälla omnämns inte. Det förblir dessutom oklart hur Plant utan synbar ansträngning lyckas ta sig från kvinnan som frånvaro till förverkligandet av en feministisk utopi. Oavsett hur uppkopplade Plants maskinkvinnor må vara kan dessa uppkopplingar i sig aldrig vara befriande. Trots detta synliggör hennes arbete det faktum att maskiner aldrig har varit könlösa, eller för den delen kroppslösa.

ÄVEN PÅ ETT TILL SYNES kroppslöst område som AI (artificiell intelligens), där intelligens företrädesvis reducerats till rena hjärnfunktioner, har den könade kroppen varit närvarande redan från början. Åtminstone om man får tro den amerikanska litteraturteoretikern Katherine Hayles i hennes fascinerande omläsning av det så kallade Turingtestet, som konstruerades 1950 av den brittiske matematikern Alan Turing. Det är ett blindtest där en person kommunicerar med två andra enheter i ett annat rum: en människa och en dator. Datorns uppgift är, precis som i fallet med Julia, att passera som människa. Om försökspersonen efter att ha frågat ut de båda tror att datorn är en levande person bevisar detta enligt Turing att datorer är intelligenta. Turing förutspådde att det år 2000 skulle finnas så fiffiga datorprogram att de i åtminstone sju fall av tio skulle klara ett helt obegränsat Turingtest som varade i fem minuter. (Detta har ännu inte inträffat.) På denna tidiga scen i den intelligenta maskinens barndom uppträder ett sällan uppmärksammat moment. Det allra första test som Turing skisserade handlade nämligen inte om att skilja människa från maskin, utan man från kvinna. Men vad denna ursprungliga uppsättning var tänkt att bevisa, förutom att illustrera den grundläggande logiken hos det egentliga testet, kommenterar Turing inte.

Om ett misslyckande när det gäller att skilja människa från maskin visar att maskiner är smarta, vad betyder det i så fall att

kön, gör inte saken mindre intressant.

Den brittiska kulturteoretikern Sadie Plant har ägnat mycket möda åt att analysera människomaskinens könspolitik. Plant menar att det finns ett intimt, kanske subversivt förhållande mellan kvinnor och maskiner. I Irigarays fotspår översätter hon programkodens ettor och nollor till en könsrelation, där etterna står för manlig dominans och nollorna för kvinnlig frånvaro. Plant försöker utifrån denna obalans fylla ut tomrummen i historien genom att visa hur kvinnor i skuggan av en manlig datorkultur har varit de som utfört det egentliga arbetet. När det gäller såväl maskinskrivning som telekommunikation har kvinnor, förutom att utföra det konkreta arbetet vid skrivmaskiner och kopplingscentraler, genom sina kroppar gett männens värld ett levande gränssnitt. De har härigenom blivit den översättande länken mellan maskinen och mannens värld och utvecklar ett nära, för att inte säga symbiotiskt förhållande till maskinerna. När maskinerna blir mer självständiga går kvinnor samma väg, och mellan dem utvecklas en allians.

Plants inskrivning av kvinnor och deras relationer till maskiner i ett historiskt perspektiv är ovärderlig, men det finns skäl att vara skeptisk till de utopiska stråken i hennes teorier – kvinnor och maskiner framställs som gjorda för varandra. I Plants tänkande behöver kvinnor inte kämpa för att skapa egna utrymmen på nätet, eftersom datornätens kaotiska, ständigt skiftande strukturer antas vara kvinnliga till sin natur. Ett kvinnligt över-

inte kunna skilja man från kvinna? Varför är kön en ständigt återkommande variabel i diskussioner om maskiner och maskinintelligens? Enligt Hayles gör Turings inkluderande av kön i sitt imitationsprov att upplysningssubjektet – idén om människan som alltigenom autonom, rationell och enhetlig – utmanas. Denna subjektssyn utsätts för uppenbara påfrestningar redan när gränsen mellan det naturliga och det artificiella ifrågasätts. Men när dimensionen kön introduceras blottläggs ännu en distinktion, nämligen den mellan det kroppsliga subjektet placerad vid tangentbordet och det textsubjekt som växer fram på skärmen. Ett korrekt svar i könsimitationstestet gör att kropp och skärmrepresentation förs samman till en betryggande enhet. Men precis som i fallet med den virtuella terapeuten Julie finns det alltid en risk att det görs en felbedömning, vilket ofrånkomligen för in en potentiell friställning mellan materiell kropp och textkropp. Turing uppmärksammade aldrig den uppenbara kopplingen mellan könskonstruktioner och maskinintelligens: båda utgör kulturella system möjliga att imitera, reproducera och inte minst parodiera. Vad Turingstestet i sina olika utföranden egentligen visar är att imitation förmår göra även de till synes mest stabila distinktioner instabila. Kön, precis som intelligens, kan sägas vara en teknologi som ibland är så väloljad i sina funktioner att den framstår som organisk.

Detta maskineri är precis vad den amerikanska filosofen och queerteoretikern Judith Butler ihärdigt lyfter fram i sina analyser av vad hon kallar för den heterosexuella matrisen. Butler ser heterosexualitetens raster som den tvingande, samhälleliga fiktion som får könade kroppar att framstå som helt naturliga. Men kroppen, menar hon, är i själva verket inget annat än en effekt av maktrelationer, varför kroppar inte skulle vara begripliga utanför de strukturer som ger dem mening. På samma gång är dessa maktmekanismer i behov av en uppsättning otänkbara kroppar för att upprätthållas. Detta är anledningen till att kulturella konstruktioner måste förstås som något i högsta grad verkligt, för att inte säga plågsamt, utifrån det sätt på vilket de med våldsam kraft förmår exkludera de kroppar som ännu inte passar in. I en av sina tidiga böcker, *Gender Trouble* (1989), lyfter Butler fram att en dragshow, genom att imitera och parodiera kroppens och könets gränser, har en potential att synliggöra och ifrågasätta föreställningen om ett naturligt kön. Hon menar att distinktionen mellan det materiella och det imaginära, mellan den fysiska kroppen och det kön som iscensätts, fokuseras och därmed kommer i gungning. Parodi har i den meningen kraft att avslöja hur kroppen själv är en konstruktion.

LIKNANDE TANKEGÅNGAR HAR inspirerat tänkare i cyberrymden under det senaste årtiondet. Men om det hos Butler växer fram en relativt dyster bild av ett samhälle med få flyktvägar undan det ständiga iscensättandet av heteronormativa upprepningar, beskrivs datorvärlden som en avvikarnas frizon skyddad från kroppens begränsningar. Eftersom vi inte kan se varandra och varandras kroppar märkta av kön, ålder, etnicitet etcetera, antas cyberspace vara en rymd för jämlika och jämställda möten. I linje med detta tänkande finns en framväxande cyberfeministisk riktning inom vilken nätet ses som en rymd för avancerad virtuell *cross-dressing* där könet helt frikopplas från kroppen. En av förespråkarna för denna ökade rörlighet av könsidentiteter är den mytomspunna transsexuella cyberspaceforskaren och performanceartisten Sandy Stone. Hon strävar efter att skapa en transsexualitetens filosofi med utrymme för kroppar och begär som inte enkelt låter sig fångas i kategorierna man respektive kvinna. Hon menar att den transsexuelle har en potential att ta i besittning ett slags lokalitet utanför köns polaritetens terror, även om detta är otroligt svårt.

I cyberspace påstås inte sällan den könsöverskridande kroppen ha lämnat sin marginaliserade position för att i stället inta en till synes oproblematisk plats i cyberkulturens centrum. Stone ser inte bara den transsexuella (eller kanske snarare transvestita) kroppen på nätet som en potential, utan som en realitet att räkna med. På grund av den ständigt närvarande möjligheten till radikala framträdanden och lekar med könsidentiteter antas den överskridande, avvikande kroppen inte längre sättas på undantag. Den bildar i stället normen. Det stigma könsöverskridare upplever i sina dagliga liv blir utplånade i de globala datornätverken där möten mellan människor tros äga rum i den materiella kroppens radikala frånvaro. Men frågan är om det verkligen är så enkelt. Är det så att det besvärande synliggörande av könets kulturella gränser, som

fysiska kroppar ständigt aktualiserar, fullständigt upplöses i en virtuell värld? Förverkligar cyberspace en flykt från den materiella kroppen, jämsides med möjligheten att (åter)förokroppsligas virtuellt på helt andra, icke-förtryckande premisser? Svaret på dessa frågor måste i detta skede bli nekande. Skriftteknologier är alltid beroende av mänskliga kroppar, både teknologiskt och symboliskt. Dessutom äger möten på nätet rum i skärningspunkten mellan fiktion och interaktion. Det man möter här är inte endast texter, utan andra människor. Denna sociala dimension gör att möten i virtuella rum i någon mening skiljer sig från fiktionens tolkningssamfund, vilket inte minst Julies vänner uppvisade.

MED DETTA INTE SAGT att det någonsin går att nå säker kunskap om könet hos tangentbordskroppen, eller att en sådan vetenskap i någon mening skulle vara nyckeln till vad det som skrivs betyder. För mer än tjugo år sedan deklarerade Roland Barthes författarens död och Michel Foucault skrev sin betydelsefulla text om författarfunktionen. Deras argument formuleras kring övertygelsen om att en texts mening aldrig kan sökas i dess ursprung, att det i själva verket inte är möjligt att tala om en person som i någon mening föregår texten. Att läsa en text i tron att den står i en direkt relation till författarens intentioner, önskningar, förhoppningar och drömmar är därför inget annat än ett försök att förtrycka textens mångtydighet. Foucault betonar att när texten är befriad från sin grundare måste dess mening sökas, gång på gång, i det utrymme som öppnats efter "hans" försvinnande. Barthes i sin tur beskriver en text som en väv av meningspotentialer, där djup sammanfaller med yta och varje skrivakt ses som ytterligare en läsakt. Men i stället för att som Barthes se skrivandet som en neutral rymd där subjektet försvinner – där identiteten hos den skrivande kroppen är i upplösning – har under denna exposé blottlagts ett perspektiv på subjektet där den skrivande kroppen är en fundamental del av processen. En sådan materialisering av poststrukturalistisk textteori är inte ett brott mot, utan snarare en utveckling, eller kanske ett förkroppsligande, av dess grundläggande idéer.

Den australiensiska filosofen Elizabeth Grosz diskuterar skillnaden mellan den skrivande och den skrivna kroppen och menar att dessa båda begrepp aldrig helt kan separeras, eftersom själva produktionen av ett yttrande alltid är en del av yttrandet självt. Även om författaren aldrig kan kontrollera sin text, även om inga slutsatser kan dras om henne utifrån texten (och vice versa), är den materiella process ur vilken en text blir till alltid en del av densamma. Att lyfta fram hur textpraktiker på nätet inte endast separerar, men även tvinnar samman text och kropp, är alltså inte ett försök att återintroducera den psykologiserande diskussionen om författarens inre. Snarare belyser detta växelspel hur varje skrivakt alltid är ett materiellt användande av tecken och symboler, beroende av ett särskilt medium och av vissa regleringar, vilket ofrånkomligen involverar teknologier såväl som kroppar. I sitt arbete kring självbiografier och signaturer har även Jacques Derrida uppmärksammat att kopplingen mellan skribent och text är allt annat än entydig och stabil.

Han talar om överlappande kroppsligheter, om den flytande gränsen mellan textens kropp och författarens kropp. Här grundläggs en förståelse för textproduktion som en materiell och inte minst kroppslig process, men ingenting sägs om dess politiska dimensioner. Derrida omnämner aldrig de typer av kroppar som skriver samt blir skrivna. Kan vi verkligen föreställa oss en kropp som inte har något kön? Går det att tala om en kropp i neutrala termer, som om det inte fanns några som helst skillnader kroppar emellan?

Som kontrast till den illusoriskt universella kropp, som utan större ansträngning verkar röra sig genom större delen av filosofihistorien, krävs en fortsatt och fördjupad diskussion om en specifikt könad kroppslighet, som såväl invaderar som resulterar ur texten. Inte minst fordras dessa tankegångar för att begreppsliggöra cyberrymdens textliga nätverkssamfund. Här kan den andres kropp aldrig vidröras, aldrig beskådas, och just därför kommer den, gång på gång, att efterfrågas. Den mänskliga identitetens komplexitet överskrider vida bestämmningen av kön. Inte desto mindre är just denna definition det första steget i människoblivandet, det allra första som efterfrågas. Är det en pojke eller flicka? I vårt alltmer intima umgänge med maskiner aktualiseras denna fråga återigen, på nya områden, och den äger uppenbarligen fortfarande giltighet.

Eftersom vi
inte kan se
varandra och
varandras
kroppar
märkta av kön,
ålder, etnicitet
etcetera, antas
cyberspace
vara en rymd
för jämlika
och jämställda
möten.

Levande historia kräver dåtida perspektiv

ESSÄ/ Sveriges val i kriget. Det var inte i en kamp mellan demokrati och diktatur som andra världskriget avgjordes. Mer korrekt är bilden av en kamp mellan två diktaturer. Ur en sådan synvinkel blir Sveriges agerande under kriget begripligare. Nazitysklands ockupation av Danmark och Norge samt Sovjets senare anfall på Finland gav direkt utslag i svenska eftergifter.

Vid sitt sista offentliga framträdande som statsråd i juli 1945 gav den avgående utrikesministern i samlingsregeringen, Christian Günther, följande sammanfattning av krigsårens utrikespolitik: "Vi ha varit ense om att försöka undvika komma med i kriget, och vi ha varit beslutna att hjälpa våra grannländer så långt vi kunnat utan att offra vårt eget land. Efter dessa linjer har Sverige handlat – det torde ingen omdömesgill iakttagare bestrida. Nåväl, låt oss då också stå för det! Skulle andra länder ogilla ett och annat, så bör det varken föranleda oss att ändra mening eller att be om ursäkt."

Femtio år senare var den officiella synen på Sveriges insatser under andra världskriget mera självkritisk. Man kan till och med hävda att statsminister Göran Persson inlett en försiktig svensk *Vergangenheitsbewältigung*. Påståenden om oegentligheter i de ekonomiska relationerna med Nazityskland föranledde tillsättandet av den så kallade naziguldkommissionen 1997. Samma år ledde en misstolkad enkät bland skolbarn om Förintelsen till den omfattande informationskampanjen Levande historia. Vid den internationella konferens om Förintelsen, som hölls i Stockholm i januari 2000, bad statsministern offentligt om ursäkt för den flyktningpolitik Sverige fört under kriget. Enligt beslut av riksdagen kommer Levande historia i framtiden att omvandlas till en egen myndighet för information, fortbildning och debatt kring frågor om demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter utifrån historiska perspektiv, från Förintelsen och från svensk nutidshistoria. Fram till det första verksamhetsåret 2003 finns 40 miljoner kronor anslagna.²

Samtidigt har 20 miljoner kronor anslagits till Vetenskapsrådet för forskning rörande Sveriges relationer till nazismen, Nazityskland och Förintelsen. I själva verket är emellertid dessa områden i svensk historia förhållandevis väl kartlagda. Redan under de första efterkrigsåren kom den statliga Sandlerkommissionens betänkande om flyktningpolitiken och Sveriges samarbete med Gestapo, liksom vitböcker från UD rörande transiteringsfrågorna, relationerna till Norge och Danmark samt mellanhavandena med den tyske militärattachén i Stockholm. Kring 1960, när de allierade släppt de tyska arkiven, kom ytterligare dokument som belyste hur Sveriges agerande hade uppfattats i Berlin. Under de följande decennierna producerade projektet *Sverige Under Andra Världskriget* (SUAV) vid historiska institutionen vid Stockholms universitet tjugio doktorsavhandlingar, Wilhelm Carlgren gav ut sitt verk om den svenska utrikespolitiken 1939–1945, Alf W Johansson sin studie *Per Albin och kriget*, Martin Fritz sina undersökningar av handeln med Tyskland, militärhistoriska avdelningen vid Militärhögskolan sin antologi om Sveriges militära beredskap och den så kallade "Hugemark-serien". Ingvar Svanberg och Mattias Tydén samt Paul Levine publicerade sina studier om Sverige och Förintelsen, Svante Nordin sin Fredrik Böckbiografi. Därtill har det skrivits ett antal studier om den svenska nazismen, med Helene Lööws avhandling från 1990 som det sista

Av
Gunnar Åselius
Lektor i
militärhistoria vid
Försvarshögskolan

större bidraget. Även svenska SS-frivilliga undersöktes i en studie av Lennart Westberg, ungefär femton år före Bosse Schöns uppmärksammade böcker om samma ämne. När Maria Pia Boëthius i sin debattbok *På heder och samvete* 1991 beskyllde de svenska historikerna för räddhågad tystnad kring skamliga sidor av landets förflutna, var påståendet därför inte helt välgrundat.³

Men även om forskarna ägnat mycket tid och kraft åt att kartlägga perioden 1939–1945, har de varit försiktiga med att diskutera ämnets moraliska aspekter. Under 1990-talet gjorde emellertid vissa samtida händelser den typen av paralleller oundvikliga. För första gången sedan 1945 rasade åter ett stort krig i Europa. Städer brann, civila massakrerades och hundratusentals människor var på flykt. Även denna gång såg det internationella samfundet länge på, i vända inför tanken på att ingripa med militära maktmedel. Internt noterade man i flera västeuropeiska länder dessutom en växande misstro från medborgarna mot de valda politikerna, framgångar för främlingsfientliga missnöjespartier, samt etniskt färgat våld mellan marginaliserade ungdomsgrupper i storstädernas förorter. Antirasism tycktes erbjuda en lämplig plattform för medborgerlig mobilisering i demokratins och samhällsstabilitetens tjänst. I det sammanhanget framstod onekligen erfarenheterna från andra världskriget som pedagogiskt tack samma att lyfta fram. Med tanke på Sveriges internationella renommé kände sig den svenska regeringen antagligen kallad att spela en viktig roll i detta arbete. Men hur betraktade omvärlden, de övriga länderna i Europeiska Unionen, den svenska traditionen på området?

NÄR RIKSBANKENS JUBILEUMSFOND högtidlighöll femtioårsminnet av krigsslutet genom en internationell konferens i Stockholm sommaren 1995, pekade historikern Alf W Johansson på vissa problem i den svenska självförståelsen från krigsåren. Enligt Johansson hade den pragmatiska svenske statsministern Per Albin Hansson egentligen varit ointresserad av utrikespolitik. Han hade heller aldrig försökt mobilisera den nationella motståndsviljan i Sverige. Den förhållandevis starka antinazistiska opinion som funnits i landet betraktades mer som en belastning än som en säkerhetspolitisk tillgång. Under efterkrigstiden lanserade Sverige trots detta moraliska stormaktsanspråk och försökte framstå som ett särdeles antifascistiskt, demokratiskt och progressivt land – delvis för att skyla över det faktum att den enda gång den moderna civilisationen behövt försvaras i Europa var Sveriges insats utomordentligt blygsam. Andra världskriget var ur svenskt perspektiv en "icke-erfarenhet".⁴

Ett av motiven bakom Göran Perssons uppgörelse med den officiella svenska självbelåtenheten från 1945 tycks därför ha varit en strävan efter europeisering, efter att erövra en sorts "normal-europeiskt förflutet" som kunde te sig begripligt även i ett internationellt perspektiv. I de nationella historietraditioner som varit förhärskande bland Sveriges EU-partner präglas nämligen perioden 1939–1945 av kampen mellan frihet och förtryck, mellan dik-

ratur och demokrati, mellan ont och gott. Till denna dramaturgi behövde även den kollektiva historiemedvetenheten i Sverige anpassas. I ljuset av den europeiska standardberättelsen om andra världskriget tedde sig svenskarnas historia knappast särskilt heroisk. Ensamma i bräcklig farkost hade de navigerat genom stormiga vatten, och genom tur och skicklighet till sist lyckats nå välbehållna i hamn. Under resan fick de kompromissa med många principer, svälja en del förödmjukelser, lojalt utvärda ransoneringar, inkallelser och andra besvärigheter, men slapp ändå ifrån de lidanden som drabbade de flesta andra

nationer i omgivningen. Därefter kunde de med oförstörd produktionsapparat sätta i gång och berika sig på återuppbyggnaden. Per Albin Hanssons försäkran till de svenska radiolyssnarna i maj 1945 om att "vi ha fört kampen på vårt sätt" framstår mot en sådan bakgrund inte som en källa till inspiration för kommande generationer, som de ord andra europeiska ledare i segerns och befrielsens ögonblick kunde rikta till sina landsmän. Beskrivningen av den opportunistiska neutralitetspolitiken 1939-1945 som ett "svenskt sätt att föra kampen" klingar snarare tvetydigt, smått sarkastiskt. Även på andra områden kunde man under 1990-talet notera hur Sveriges gradvisa europeisering ledde till historiska omvärderingar, rent av till ifrågasättanden av fundament i den moderna svenskheten. Den hyllade svenska välfärdsstaten kunde plötsligt beskrivas som repressiv och omänsklig, neutraliteten under det kalla kriget som omoralisk och hycklande.

DET FINNS EMELLERTID en alternativ europeisk berättelse om andra världskriget, som inte handlar om kampen mellan demokrati och diktatur utan om kampen mellan kommunism och antikommunism. När Sveriges hållning granskas ur det perspektivet blir bedömningen av samlingsregeringens agerande mindre självklar. Tolkningen av andra världskriget som "ett korståg mot bolsjevismen" ligger förvisso nära den bild av kriget som nazisterna själva försökte sprida genom sin propaganda. Den är dock korrekt i så måtto att kampen mellan Tyskland och Sovjetunionen utgjorde huvuduppgåelsen på den europeiska krigsskådeplatsen. Först när Hitler inledde sitt plundrings- och utrotningskrig i Ryssland sommaren 1941 började han på allvar förverkliga sina egentliga målsättningar med andra världskriget: att erövra livsrum åt det tyska folket i öster och förslava och fördriva människorna som levde där.

Det blev också på den ryska fronten som den tyska krigsmaskinen till sist mötte sitt öde. Sjuettio procent av Wehrmacht sattes in på östfronten, maldes ner där och krossades. Ett sätt att åskådliggöra Sovjetunionens roll är att granska styrkeförhållandena när de västallierade steg i land i Frankrike i juni 1944 och till sist öppnade sin andra front. Före denna tidpunkt var de anglosaxiska makternas strategi mot Tyskland övervägande indirekt, inriktad på sekundära krigsskådeplatser i Medelhavsområdet eller på flygbombningar av tyska städer. I juni 1944 hade för övrigt mindre än en tredjedel av de bomber som skulle falla över Tyskland under kriget hunnit fällas, och den tyska krigsproduktionen var fortfarande i tillväxt. I Frankrike, Belgien och Nederländerna fanns då 58 tyska divisioner, av vilka ungefär 15 låg inom räckhåll från brohuvudet i Normandie. På östfronten höll axelmakterna vid samma tidpunkt 228 divisioner!

Diktaturer enas. Sovjets utrikesminister Molotov undertecknar non-aggressionspakten med Tyskland den 23 augusti 1939 i Moskva. I bakgrunden till vänster Tysklands utrikesminister Ribbentrop och bredvid honom Stalin.

Foto: Bettman/Scanpix

krigsansträngningen blev emellertid verkligt betydande först sedan slaget om sjövägarna över Atlanten vunnits i maj 1943. Vid det laget hade ryssarna redan tillfogat Tyskland det avgörande nederlaget på östfronten vid Stalingrad, och de skulle ett par månader senare även segra i det gigantiska pansarslaget vid Kursk. Huvuddelen av Röda arméns vapen och ammunition förblev kriget igenom av inhemsk tillverkning. Därtill var huvuddelen av dem som stupade på den europeiska krigsskådeplatsen sovjetmedborgare. Förluster på 27 miljoner människor (enligt de senaste skattningarna) hade knappast en demokratisk regim kunnat uthärda.⁵

Trots att den upplysningsverksamhet kring Förintelsen som Levande historia vill bedriva är angelägen, blir det därför problematiskt om man samtidigt väljer att förmedla bilden av andra världskriget som en kamp mellan frihet och tyranni, demokrati och diktatur. En sådan konventionell tolkning passar säkert bäst för den övergripande moraldiskussion man vill föra, men i verkligheten var det ju inte de västliga demokratierna som besegrade den nazistiska diktaturen eller befriade förintelselägren i Polen. Det var en annan diktatur, som genom sin dyrköpta seger över nazismen säkrade tillräcklig legitimitet inför sina egna medborgare och omvärlden för att få sina egna förbrytelser glömda och förlättna och leva vidare i närmare ett halvsekel. Ännu under den så kallade historikerstriden i Västtyskland på 1980-talet ansågs det kontroversiellt att påpeka detta. Efter Berlinmurens fall är det emellertid svårare att tränga bort sådana sammanhang.

FÖR NORDEUROPEISKA småstater som Sverige gällde andra världskriget inte heller enbart det obehagliga valet mellan nazism och kommunism, utan också hur de två stormakterna i närområdet skulle balanseras mot varandra. Så länge förhållandet mellan dem var fiendligt, kunde sådana strävanden ha utsikter att lyckas. När Hitler och Stalin i augusti 1939 överraskande ingick en tillfällig vänskapspakt, raserades dock varje realistisk möjlighet för de små och medelstora Östersjöstaterna att bevara sitt oberoende. Under de följande tio månaderna utplånades Polen och de baltiska staterna, ockuperades Danmark och Norge, överfölls Finland och berövades stora delar av sitt territorium. Sverige, geografiskt inbäddat mellan grannstaterna, kunde överleva oskadat, men med ytterst begränsat manöverutrymme. När utrikesminister Günther i februari 1941 mottog information om Hitlers avsikter att anfälla Sovjetunionen lär han därför lättad ha utbrustit: "Någon gång ska man ha tur!"⁶

Att den svenska militärledningen med ÖB Thörnell i spetsen ivrade för någon form av svensk uppslutning eller understöd till det tysk-finländska fälttåget i öster är välkänt. Men det var inte

Sommaren 1944, som i det kollektiva minnet i väst förknippas med D-dagen och Paris befrielse, led tyskarna sitt största nederlag under hela kriget – men inte i Frankrike utan i Vitryssland. Där krossade Röda armén tyskarnas armégrupp Mitten mellan den 23 juni och den 27 augusti i operation "Bagration". Totalt 28 divisioner gick förlorade, 350 000 man tillfångatogs eller stupade. Sannolikt skulle offensiven inte ha blivit samma framgång utan tusentals amerikanska lok, lastbilar och jeepar som gav de sovjetiska förbanden överlägsen rörlighet. Västmakternas omfattande materiella bistånd till den sovjetiska

bara militärerna som gillade utvecklingen. Trots att eftervärlden främst minns oppositionen från ett antal tunga socialdemokratiska statsråd, fanns midsommaren 1941 en majoritet i samlingsregeringen för att bifalla de tyska kraven på att få transitera 163:e infanteridivisionen (division Engelbrecht) från Norge till fronten i Finland. Att Sverige aldrig skulle gå i krig på Rysslands sida var enligt den folktivistiske riksdagsmannen Gerhard De Geer helt enkelt "Historiens linje". Medan Sverige så gott det låtit sig göras försökt hålla på sin neutralitet i kriget mellan Tyskland och västmakterna – i mars 1941 tog man betydande risker genom att streta emot tyska försök att förstärka ockupationsstyrkorna i Norge via svenskt territorium – fanns inga betänkligheter när det gällde att underlätta en tysk uppmarsch mot Sovjetunionen.⁷

De folkrättsligt tveksammaste eftergifter som Sverige gjorde i tysk favör under kriget var faktiskt kopplade till kriget på östfronten, och dessa eftergifter skedde uppenbarligen utan större tvång. De mineringar som den svenska flottan lade ut midsommaren 1941 skulle komplettera tyskarnas minspärrar i södra Östersjön, och enligt hemliga instruktioner skulle flyende sovjetiska örlogsfartyg hindras från att söka nödhamn i Sverige. Visserligen avslögs förnyade framställningar under sommaren och hösten 1941 om att få transitera ytterligare förband via järnväg, men man tillät fram till 1943 omfattande tyska tågtransporter av krigsmateriel genom Sverige till Finland. Lika länge var det tillåtet för tyskarna att sända trupptransportfartyg genom svenskt inre territorialvatten till Finland, fartyg som eskorterades av den svenska marinen.⁸

De sovjetiska reaktionerna på svenskarnas folkrättsöverträdelser blev förhållandevis milda. Man hade snarast väntat sig värre saker. Dokument i marinarkivet i S:t Petersburg visar att ryssarna sedan mitten av 1930-talet räknat med Sverige som uppmarschområde och förrådsbas för tyskarna i ett framtida krig. Från sommaren 1940, när Sovjetunionen erhållit baser i Baltikum och Hangö och kunde nå den svenska kusten, ingick preventiva flygangrepp mot Stockholm, Karlskrona, Färösund, Norrköping och Göta kanal i Östersjöflottans operationsplanering. Avsikten var också att besätta Åland för att skära av Sveriges förbindelser över Bottenviken. Genom den snabba tyska framryckningen längs Östersjökusten i juni 1941 blev ingen av dessa operationer verklighet, och det är högst tveksamt om Östersjöflottan egentligen hade förmåga att genomföra dem. Inte desto mindre förefaller de sovjetiska antagandena om Sveriges hållning ha varit tämligen korrekta.⁹

NÄR USA HADE GÅTT MED i kriget och tyskarna hejdat utanför Moskva, omvärderade Sverige styrkeförhållandena. I mars 1942 konstaterade ställföreträdande pol-chefen vid UD, Ragnar Kumlin, att Sovjetunionen troligen skulle segra på östfronten. Kumlins promemoria, som delgavs de högre departementstjänstemännen och de viktigaste beskickningscheferna, förutspådde även att Sovjetunionen skulle dominera Centraleuropa och Östersjöområdet efter kriget, varigenom samarbetet mellan Sovjetunionen och västmakterna skulle övergå i konflikt. Under loppet av 1942 började Sverige ställa in sig på denna framtid: de norska

kvarstadsbåtarna frisläpptes, restriktionerna mot den antinazistiska pressen lättades, arbetskompanierna för kommunister upplöstes, och vissa protyska officerare på höga poster omplacerades.¹⁰

Under perioden 1943–1945 kom eftergifterna till de allierade att gå betydligt längre än de någonsin gjort till tyskarna. Men det var eftergifter riktade mot västmakterna. Med Sovjetunionen förblev relationerna frostiga, åtminstone ett stycke in på 1944. Sommaren 1942 lyckades sovjetiska ubåtar slipa igenom spärren i Finska viken och angrep då malmtrafiken längs den svenska kusten. De sänkte fem svenska handelsfartyg och utkämpade regelrätta strider mot svenska örlogsfartyg. Under Moskvakonferensen hösten 1943 yrkade Stalin inför de västallierade på att Sverige skulle ställas mot vägen, tvingas bryta med Tyskland och upplåta flygbaser på sitt territorium. Samma år utvisades den svenske ministern i Moskva, Vilhelm Assarsson, anklagad för spioneri. Sverige hade vid det laget börjat engagera sig för att mäkla fred mellan Finland och Sovjetunionen. Ett viktigt motiv var att hindra att Finland ockuperades och att ryssarna därmed flyttade fram sina positioner i Östersjöområdet. Att den finska signalspaningstjänsten evakuerades till Sverige efter vapenstilleståndet i september 1944 var ytterligare ett exempel på svenska försiktighetsåtgärder. Hösten 1944 kunde de sovjetiska sjöstridskrafterna åter operera i Östersjön. Då torpederades Gotlandsfärjan Hansa, varvid 84 människor omkom, den värsta svenska fartygskatastrofen under kriget.¹¹

Det är med andra ord lätt att se hur förhållandet till den andra totalitära stormakten i närområdet var lika centralt för Sveriges agerande under andra världskriget som relationen till Nazityskland. Ändå är det på relationerna till tyskarna som eftervärldens uppmärksamhet kommit att fokuseras. Det är också viktigt att komma ihåg att det var mot bakgrund av sin egen samtids historiska erfarenheter som samlingsregeringen tog ställning när man skulle välja mellan diktaturerna, inte mot bakgrund av vår tids. Även om den svenske militärattachén i Berlin, Curt Juhlin-Dannfelt, under hösten 1941 kunde rapportera att judar systematiskt mördades bakom de framryckande tyska arméerna i öster, låg dessa och andra av Hitlers värsta förbrytelser ännu i framtiden när Sverige valde sida. De flesta av Stalins värsta brott – kollektiviseringen och den stora terrorn, sovjetiseringen av östra Polen och Baltikum, överfallet på Finland – hade däremot redan ägt rum. Detaljerna var givetvis inte kända, men väl händelsernas huvuddrag.¹²

DET ÄR ALLTSÅ KOMPLICERAT att diskutera Sveriges relationer till Nazityskland ur ett moraliskt perspektiv. Den nazistiska och den kommunistiska delen av Europas totalitära arv hänger på ett intrikat sätt samman. Så gör också samtidens reaktioner inför dessa båda ideologier. Man får hoppas att upplysningsverksamheten vid Levande historia i folkpedagogisk nit inte väjer för svårigheterna, utan väljer att återge den fullständiga, krångliga berättelsen om andra världskriget. Nya perspektiv på Sveriges historia under andra världskriget behöver inte anpassas till en traditionell europeisk standardmall, utan bör i stället sträva efter att vitalisera vår världsdels gemensamma *Vergangenheitsbewältigung*. ■

Fotnoter:

1 Citerat efter W. M. Carlgren, *Korten på bordet? Svenska vitböcker om krigsårens utrikespolitik*, Stockholm 1989, s. 42.

2 D. Ludvigsson, "Levande historia" – inte bara levande historia", i C. T. Nielsen, D. G. Simonsen & L. Wul (red.) *Mod nye historier*. Rapport till det 24. Nordiske Historikermøde 3. Århus 2001; *Levande Historia*, Nyhetsbrev 2001:2.

3 Jfr min egen, J. Hanssons, H. Runbloms, B. Karlssons och M. Fritz forskningsöversikt för Vetenskapsrådet rörande Sverige, Nazitysk-

land och Förintelsen, tillgängliga i svensk version på www.vetenskapsradet.se/Humsam/foroversikt.se.

4 A. W. Johansson, "Neutralitet och modernitet. Andra världskriget och Sveriges nationella identitet", i B. Hult & K.-R. Böhme (red.), *Horisonten klarar. 1945 – krigsslut*, Stockholm 1995.

5 R. Overy, *Russia's War*, London 1997, s. 240; P. Adair, *Hitler's Greatest Defeat. The Collapse of Army Group Centre, June 1944*, London 1994.

6 Citerat efter G. Häggblöf, *Samtida vittne 1940–1945*,

Stockholm 1972, s. 96–97.

7 De Geer citerad hos S. Ekman, "Beredskap och upprustning – svensk försvarspolitik under andra världskriget", S. Ekman (red.), *Stormaktstryck och småstatspolitik. Aspekter på svensk politik under andra världskriget*, Stockholm 1986, s. 201 n.2; i övrigt se L. Björkman, *Sverige inför operation Barbarossa. Svensk neutralitetspolitik 1940–1941*, Stockholm 1971; A. W. Johansson, "I skuggan av operation Barbarossa. Attityder och stämningar 1940/1941", i B. Hugemark (red.), *I orkanens öga. 1941*

– osäker neutralitet, Stockholm 1992.

8 C. A. Wangel, "Neutralitetsrätt – regler och tillämpning", i C. A. Wangel (red.) *Sveriges militära beredskap 1939–1945*, Stockholm 1982; K. Zetterberg, "Den tyska transiteringsstrafiken genom Sverige 1940–1943", Alf W. Johansson, "Transiteringar, eskorteringar och det svenska territorialvatten. Marina frågor i de svensk-tyska relationerna 1941–42", i Ekman (red.), 1986.

9 Gunnar Åselius, "Preventivfall mot Sverige – Sverige i sovjetisk marin planering 1914–1940", i *Tidskrift i*

Sjöväsendet, 1999:4.

10 Ragnar Kumlin, "Småstatsdiplomati i stormaktskrig. Promemorior från krigsåren", i *Historisk tidskrift*, vol. 97 (1977); jfr även Klaus R-Böhme, "Förklarar Tyskland kriget? I så fall när? Svenska bedömningar av det tysk-sovjetiska kriget 1942", i B. Hugemark (red.), *Vindkantring. 1942 – politisk kursändring*, Stockholm 1992.

11 L. Ulfving, "Sjökriget Sverige-Sovjetunionen. Det inofficiella kriget i Östersjön mellan Sovjetunionens ubåtsvapen och Sveriges flotta sommaren och hösten 1942", i Hugemark

(red.) 1992; L. Leifland, "Sverige och utrikesministerkonferensen i Moskva 1943", i B. Hugemark (red.) *Nya fronter? 1993 – spänd väntan*, Stockholm 1994; jfr även W. M. Carlgren, *Svensk utrikespolitik 1939–1945*, Stockholm 1973, s. 484.

12 G. Andolf, "Die Einschätzung der Wehrmacht aus schwedischer Sicht", i R-D. Müller & H-E. Volkmann (hrg.), *Die Wehrmacht. Mythos und Realität*, München 1999, s. 163.

Prålsjuka och prestige politiska maktmedel

Eliternas beteende. Vilken roll spelar prestige, yttre symboler för makt och ståtliga ceremonier i de nordiska ländernas politiska eliter? En fransk forskare möter redan från början misstro och tvivel hos sina intervjuobjekt. Inte tillhör väl vi eliten...?

JEAN-PASCAL DALOZ

Statsvetare vid universitetet i Bordeaux

Översättning: Sara Palmqvist

NÄR JAG I BÖRJAN av en intervju talar om för politiker att jag är statsvetare och specialiserat mig på jämförande analys av eliter, möts jag i de skandinaviska länderna nästan alltid av en negativ reaktion. De intervjuade säger sig vilja vara en del av samhällets elit, men termen utgör uppenbarligen ett problem för dem. I en kultur där jantelagen föreskriver att man aldrig bör framställa sig som bättre än någon annan är det viktigt att hålla en låg profil.

Begreppet elit är etymologiskt kopplat till en idé om val, men det återspeglar också en överlägsenhet som kan vara stötande för vissa personer. För samhällsvetenskapernas grundare (bland andra italienarna Vilfredo Pareto och Gaetano Mosca) var elitteorin central. Eliterna ansågs vara de enda aktörer som verkligen hade någon betydelse. De utgjorde den outhärliga slutstenen i det sociopolitiska byggnadsverket. Konsekvensen av detta synsätt blev en nedvärdering av massorna som ansågs vara betydelselösa. Demokratins uppkomst och stora genomslagskraft ledde till att dessa perspektiv i allmänhet kastades om. Vissa politiker, men även många forskare, kom att avfärda termen elit, vars konnotationer ansågs vara alltför explicit kopplade till hierarkiska system och bekräftande av orättvisor.

Inom samhällsvetenskapen finns emellertid en lång tradition av icke-normativa arbeten om eliter. På franska har man två adjektiv: *élitiste* och *élitaire*. Det första har visserligen en innebörd av överlägsenhet, men det andra är neutralt. Forskare använder sig av det senare för att hänvisa till personer som objektivt sett utövar stor makt, politisk, ekonomisk eller annan, men ordet har ingen positiv laddning.

Vetenskapliga studier som behandlar eliter inriktas i allmänhet på hur de förändras och förnyas, på

vilket sätt de dominerar och hur deras unitaristiska eller pluralistiska strukturer ser ut. I min forskning försöker jag snarare lägga tonvikten på representation och tematiken kring så kallad ostentation, skrytsamt framhållande eller framträdande. Ordet kommer från latinets *ostentatio* och är bildat av verbet *ostentare* som betyder "hålla fram, visa, skryta med". Hos romarna innebar *ostentatio* att iscensätta olika slags ceremonier med yttre pompa och ståt för att på så sätt skapa en fördelaktig bild av sig själv.

Ofta försöker eliterna att skaffa sig det bästa, det vackraste och det mest imponerande i en ständig jakt på självförhållande. Thorstein Veblen skrev i sin bok *The Theory of the Leisure Class* (1899): "In order to gain and to hold the esteem of men it is not sufficient merely to possess wealth or power. The wealth or power must be put in evidence, for esteem is awarded only on evidence."

I det sammanhanget är prestige och ståtliga ceremonier viktiga element för att bibehålla sin plats på den sociala rangskalan. I många nutida samhällen är det dock möjligt att åtnjuta hög prestige utan att manifesteras offentligt genom kostsam yttre prakt och ståt.

Det är emellertid fel att generalisera och tro att ostentation enbart kan kopplas till forna tiders aristokratiska system, eller att man på många platser i dag skulle sträva efter att vara mer återhållsam. Inom etnologin finns det åtskilliga exempel på så kallade primitiva samhällen där man inte uppmuntrade försök att uttrycka en sådan överlägsenhet. Och om man ser på höga dignitärer i många länder i tredje världen kan man konstatera att prakt-

fulla och överdådiga uppvisningar inte på något sätt har försvunnit från dagens samhälle, tvärtom bidrar de ibland till eliternas popularitet.

OSTENTATION DISKUTERAS ofta på ett anekdotiskt eller moraliserande sätt och jag stöter ofta på en tydlig etnocentrism. Jag ska ge två kontrasterande exempel. Vid slutet av en presentation av mina studier vid ett svenskt universitet 2001 påpekade en person, som ofta närvarar vid internationella toppmöten, att dennes erfarenhet var att ju fattigare länderna var, desto mer verkade deras delegater visa prov på ostentativt beteende. Man skulle antagligen kunna tolka detta som ett sätt att kompensera ett mindervärdeskomplex, men jag uppfattade tydligt ett visst ogillande i denna anmärkning. Under de sju år som jag tillbringade i södra Afrika lade jag också åtskilliga gånger märke till att européer som inte uppvisade yttre tecken på rikedom och som inte ständigt visade sig generösa mot sin omgivning, riskerade att kritiseras.

För samhällsvetenskapliga forskare är det alltså viktigt att undvi-

ka all etnocentrism och att tränga in i en logik som kan se helt olika ut på olika platser i världen. I vissa länder, särskilt de skandinaviska, anses minsta tecken på överlägsenhet oacceptabelt. I andra länder däremot, verkar eliterna nästan vara tvungna att alltid visa upp sin överlägsenhet.

När man läser vetenskaplig litteratur som på något sätt behandlar tematiken kring ostentation visar det sig att många författare gärna föreslår omfattande teorier som skulle vara giltiga för alla tider och alla platser. Det är emellertid viktigt att inse att den kulturella kontexten

i högsta grad kan se olika ut. Det gäller till exempel de tre viktigaste inslagen i ostentationsstrategierna: symbolisk användning av prestigevaror, ståtliga ceremonier och sättet att uppträda. Genom historien har vi sett många olika exempel på hur sådana strategier har tagit sig uttryck: förstörelsen av värdeföremål bland vissa nordamerikanska indianstammar, så kallade "potlatch"; de stora spelen vid arenorna i det antika Grekland och Rom; de ridderliga ceremonierna under medeltiden; adeln som ruinerade sig för att uppmärksammas vid de kungliga hoven; kampen mellan samhällsklasserna i jakten på yttre attribut och utseende under konsumtionssamhällets era, och så vidare. I de postmoderna samhällena har logiken bakom prestigeen fallit samman. Allt detta visar att vi inte på något vis talar om samhällen eller epoker med likvärdiga uppfattningar.

I så kallade primitiva samhällen spelar ägande en viktig roll om man tillhör den styrande klassen. Ibland är även ostentativ konsumtion viktig, men mest betydelsefull är omfördelningen av så kallade prestigevaror. Målet verkar dock sällan vara att samla dessa varor på hög. Det handlar mer om att omvandla värdeföremål till politiskt stöd, och det är denna ständigt pågående cirkulation som intresserar antropologer. Den är nyckeln till makten inom dessa "prestigevarusystem". Om man intresserar sig för den symboliska logiken bakom dessa utbyten måste man ta hänsyn till de ganska tydliga regionala skillnader som finns. Prestigevaror utgör en del av nödvändigtvis konventionella samband som kan knytas till en hel kosmogoni. De kan därför inte förklaras utifrån en enda universell teori.

NÅGRA STORA tendenser kan dock urskiljas. När lyxen sekulariserades blev rikedom och tecken på rikedom inte längre så viktiga. En förskjutning ägde rum: från prestige att vara, som var knuten till ursprung, till prestige att ha som var knuten till ägande. 1800-talet är i detta sammanhang en avgörande period i Västeuropa. Systematiseringen av de yttre tecknen på rikedom bör analyseras utifrån en ny social värld där nya begrepp gradvis ersätter gamla: arbete ersätter ursprung, förtjänst ersätter klass och social aktning ersätter ära. Att produkter

**För en politiker
räcker det inte
att vara en spegel
för sina väljare;
lika viktigt är att
symboliskt fjärma
sig från dem.**

UNE VIE NON RATEE
OUI, LA VIE N'EST PAS RATEE
PARCE QUE:
1. ON A REUSSI A NAITRE
2. ON A REUSSI A SE MULTIPLIER.
3. ON A REUSSI A AVOIR
UNE PORTION DE TERRE
POUR LA PROGENITURE.

Prakt och makt. I fattigare länder spelar ägandet en viktig roll för de styrande. Eliterna skall visa tecken på rikedom och makt eftersom de underlydande förväntar sig att deras ledare behåller sin plats i rangskalan, och att han skyltar med sin prakt.

Foto: Contemporary African Art Collection Limited/Scanpix

blev alltmer tillgängliga för alla i och med den industriella ekonomins utveckling störde referensramarna. Det som varit privilegier för aristokratin blev nu möjligt för alla att skaffa sig. Man avlägsnade sig från de relativt stelnade hierarkierna för att gå in ett samhälle där den privata konsumtionen står i centrum och en smittsam avundsjuka uppstår, ett begär att vilja äga allt det som de har, som äger mer än vi.

I de "primitiva" samhällena, dit de europeiska länderna hörde ända fram till slutet av 1800-talet, var prestigevarornas uppgift endast att bekräfta och förstärka en persons redan existerande sociala status. I och med uppkomsten av mass- och konsumtionssamhällena i västvärlden blev varorna i sig statusmarkörer, oavsett ägarens sociala ursprung. Samtidigt som en växande arbetsdelning sker, uppstår nya strategier både för efterlikning och distinktion som framför allt är knutna till socioekonomisk ställning. Medlemmarna i de styrda grupperna försöker att kopiera de styrandes referensmodeller, även om man också kan observera vissa undergivenhetstendenser. Inom sociologin är det framför allt Pierre Bourdieu som försökt att teoretisera dessa distinktionsmekanismer och han har

gjort det utifrån de olika samhällsklasserna. I korthet är hans teori att distinktionen grundar sig på den högre klassens makt att godtyckligt kunna påbjuda sin livsstil som den enda legitima. De tecken på prestige och den dominerande smak som skapats på samhällets topp blir en norm i förhållande till vilken människor från andra klasser endast kan tolkas negativt. Analysen är i vissa avseenden övertygande, men har också utsatts för viss kritik, dels på grund av dess alltför "ekonomistiska" karaktär, dels på grund av metodiken. Dessutom förekommer inga motexempel. Jag skulle vilja betona en annan viktig punkt. Bourdieus schematiska uppställning fungerar knappast någon annanstans än i samhällen där klassuppdelningen fortfarande är tydlig. När samhällen organiseras efter en vertikal axel (till exempel klientelistiska samhällen) fungerar den inte eftersom "den symboliska kampen" där arrangeras annorlunda. Om man underlåter att ta hänsyn till eventuell kulturell logik, som är ett krav för all social kategorisering, visar sig denna franska rättningsmall mer eller mindre applicerbar. Till och med i västvärlden verkar det svårare än förr att bibehålla de barriärer som upprätthåller de sociala skillnaderna. Inte

därför att den postmodernistiska världen går mot ett jämlikt samhälle, utan snarare därför att hierarkiernas konventioner blir otydligare. Många system existerar sida vid sida, till stor del oberoende av varandra, och värderingarna har endast betydelse inom dessa.

I DE FLESTA AV exemplen från den antropologiska litteraturen och även från den västerländska historien före slutet av 1800-talet, framstår den politiska sfären inte alls (eller knappast) som autonom. Uppkomsten av professionella politiker sker samtidigt som medborgarna får rösträtt. Moderna partier är ett nytt fenomen (och som inte alltid är helt genomfört). När det gäller våra samtida demokratier, där valet är viktigt, ställs frågan angående eliternas ostentation i ett särskilt ljus eftersom relationen mellan politiker och väljare är något relativt nytt.

Varje politiker är skyldig både att stå nära dem som han eller hon representerar och att uppvisa en viss auktoritet såsom talesman. Med andra ord handlar det både om identifikation och distinktion, en motsägelsefull men ändå möjlig kombination. Det är viktigt för representanterna att inte verka fjärma sig

från dem, vilkas identitet och intressen de påstår sig representera. Detta gäller särskilt när man anser sig representera de styrda samhällsgrupperna. Men många av de ansträngningar som görs för att komma nära väljarna, särskilt under en valperiod, verkar ibland tillgjorda och nedlåtande, ja till och med hycklande när det blir obligatoriskt för politiker att tillfälligtvis beblanda sig med väljarna och skaka hand framför kamerorna.

Ibland handlar det om att bevisa att man som representant befinner sig tillräckligt nära väljarna för att känna dem, deras problem och krav. Det hindrar dock inte att politiker emellanåt har svårt att nöja sig med att vara ett slags spegel för dem som de representerar; det är även viktigt att på ett symboliskt sätt avlägsna sig från dem. Befolkningen verkar ofta vilja identifiera sig med dem som personifierar högre strävanden, och det ger en stolthet att kunna identifiera sig med någon som överträffar en själv.

I de flesta skrifter om politisk dramatisering läggs tonvikten på vilka medel som används för att bekräfta makten. Det handlar dels om att inge respekt, dels om att imponera. Formella arrangemang skulle till exempel i huvudsak vara avsedda att

visa upp eliternas hierarkier och deras överlägsenhet. Inom litteraturen tar man gärna till teaterns alla metaforer för att understryka de konventionella och konstlade grepp som används för att förstärka den officiella makten. Oavsett om man har en negativ tolkning, som handlar om manipulation, eller en positiv vision som handlar om integritet, anser man i allmänhet att det är metoder som effektivt bidrar till att legitimera makten.

Även om den här sortens perspektiv är intressant, riskerar man att bagatellisera det faktum att dessa frågor har större betydelse för differentieringen inom eliten, än de har för befolkningen som helhet, som endast deltar som åskådare emellanåt. Vad som anses passande varierar dessutom i högsta grad både i tid och rum. Inom vissa kulturer motarbetas varje försök till ostentation hos den politiska eliten. Det finns andra kulturer där uppvisad prakt från elitens sida inte ifrågasätts av befolkningen utan accepteras eftersom den anses komma folket till godo.

I MINA JÄMFÖRANDE studier om politiska eliter och ostentation har min avsikt inte varit att påstå att jag kommit fram till en uttömmande syntes. Jag har föredragit en hållning där jag är uppmärksam på hur olika de kulturella koderna kan vara och jag känner misstro inför överdrivna generaliseringar. Det handlar om att förstå hur ostentativt beteende uppfattas och att försöka tolka detta.

Jag ägnar mig åt att på djupet arbeta med kontrasterande fall eller fall som är särskilt tveksamma. Jag har länge levt och arbetat i Nigeria där besattheten inför yttre tecken på makt dragits till sin spets. Intresset för de skandinaviska länderna kommer sig däremot av att avsaknaden av ostentation hos den politiska eliten där saknar motstycke i vår tid. Mellan dessa extremer befinner sig Frankrike som också utgör ett intressant fall eftersom man där alltid tvekar om vilken väg man ska välja.

I Nigeria råder instabilitet och en relativ förvirring angående rangordningen mellan traditionella hövdingar, rika politiker, affärsmän, ansvariga inom armén, religiösa dignitärer och andra ledare, som alla säger sig representera den eller den gruppen, vilket leder till att de försöker överträffa varandra i fråga om ostentation. Ledarna verkar alltid vara besatta av sitt utseende och använder sig av alla tänkbara yttre tecken för att framhäva sin position. Det handlar om att uppvisa en bild av makt i jämförelse med ledare för

andra konkurrerande grupper. I det här sammanhanget har jag valt att bland annat undersöka betydelsen av till exempel bilar, residens, prydnader (kläder och smycken), språk och alla slags ceremonier. Jag har även undersökt vilken roll exempelvis hustrur och älskarinnor spelar eftersom de också utgör en del av de konventioner genom vilka man uttrycker sin status i södra Afrika.

Enligt min tolkning handlar eliternas ostentation i Nigeria inte bara om en jakt på självglorifiering. I grund och botten förväntas också eliterna uppvisa tecken på distinktion. Avsikten är att uppvisa en viss rikedom och makt, men även att övertyga anhängarna om att de är kapabla att livnära och tillfredsställa sina underlydande. Ostentation anses vara en framstående dygd som bidrar till att stärka gruppens status gentemot konkurrerande grupper. De underlydande förväntar sig att deras ledare bibehåller sin plats på rangskalan, och att han skyltar med sin prakt. Om han inte tydligt visar upp sin makt skulle det mötas av besvikelse, eftersom det skulle ses som ett tecken på brist på suveränitet som i sin tur skulle påverka hela gruppen.

DET FINNS LÄNDER där man har ett mer kluvet förhållande till ostentation. I detta sammanhang är Frankrike intressant att studera. Ludvig XIV:s praktfulla hov i Versailles utgör ett typexempel på ostentation vid kungahuset. Den våldsamma reaktionen mot det aristokratiska samhällets överdåd vid den franska revolutionen 1789 är ett särfall i sättet på vilket man bröt mot tidigare ostentativa traditioner. Resultatet blev att de politiska eliterna alltid har syntts vackla mellan dessa två varianter.

Det är många författare som betonar de monarkiska tendenserna hos en del presidenter under femte republiken. Under de senaste åren har strategin dock snarare gått ut på att visa prov på anspråkslöshet. Den konkurrens som utspelades mellan Jacques Chirac och Lionel Jospin i det nyligen presidentvalets första omgång visar att verkliga insatser görs i denna riktning. Chirac har till exempel bestämt sig för att avstå från motorcykeleskort vid officiella transporter. Hans presidentvals-kampanj 1995 präglades av måttfullhet, vilket kontrasterar mot hans tid som premiärminister och som borgmästare i Paris. Lionel Jospin, som kommer från en protestantisk familj, har dock alltid visat prov på återhållsamhet. Vissa har beklagat detta. I en artikel i *Le Monde* (1 juni

2001) avfärdar Laurent Fabius, den nuvarande finansministern, denna "närhetsprincip som utvecklats så att det liknar en karikatyr". Han säger vidare att politikern inte längre skulle "vara en upplysare utan en jasägare, inte längre en karismatisk ledare utan en folkets jämlike". Han citerade även Molière: "Lite pompa och ståt är mer värt än en väl dold verklighet." Detta vittnar om att man inom det franska politiska systemet fortfarande tvekar om ostentationens värde.

I de skandinaviska länderna är kulturen helt omvänd när det gäller ostentation eftersom sådan knappast förekommer. Även om den nya eliten av chefer, som snabbt blivit rika inom viktiga ekonomiska sektorer, inte längre tvekar att uppvisa ett ostentativt beteende med till exempel sportbilar och praktfulla mottagningar, måste den politiska klassen fortfarande hålla en låg profil. Annars visar nyrika skandinaver helst upp sig utanför sina respektive hemländer, till exempel runt Medelhavet. Förmögna industrimän inom landet använder snarare sina pengar för att hålla sig undan och att leva avsidet och skyltar knappast med sin förmögenhet.

POLITIKER I DE skandinaviska länderna skapar ofta en bild av sig själva som vanliga människor på ett sätt som inte görs någon annanstans. När man anar en viss distans är det ofta av säkerhetsskäl och inte med syfte att utmärka sig. Dessa attityder är anmärkningsvärda, eftersom de förekommer oavsett politisk riktning. De är en del av ett slags underförstådd kod, att aldrig betona att man har makt; det gäller inte bara inom vänsterpartierna utan det förekommer också inom de mest konservativa partierna.

I många avseenden kan Bourdieus distinktionsteorier sägas vara helt omkastade när det handlar om politiska eliter i Nordeuropa. I de skandinaviska länderna tävlar man snarast i att vara så enkel som möjligt. Man avfärdar all politisk dramatisering. Det anses passande att vara en representant som är medveten om sina ansvarsområden, men aldrig att bara vara en ren aktör på jakt efter status. Idealet är att tjäna vissa idéer, men utan att utmärka sig för mycket.

För att återigen ta upp mina idéer angående symboliken gällande distinktion och likhet, skulle man kunna säga att skandinaviska politiker aldrig tydligt får avlägsna sig från de vanliga medborgarna. Pompa och ståt är reserverat för

kungligheter. Men där är man ändå långt från Buckingham Palace. Trots avsaknaden av ostentation förekommer viss formalism. Särskilt i Sverige fäster många politiker stor vikt vid att klä sig värdigt och att uttrycka sig så korrekt som möjligt. Men det handlar snarare om ett slags respekt för den funktion som man förkroppsligar och inte om en vilja att utmärka sig.

Den fråga man ställer sig är naturligtvis varför ostentation knappast förekommer. Svaret är inte lätt att ge och det förefaller som om man måste ta hänsyn till ett flertal faktorer. Bland annat bör man se på frågan ur ett historiskt perspektiv. Viktiga faktorer i historien är en näst intill total avsaknad av feodalism, en relativt svag adel och en oberoende bondeklass. Man bör också betona den roll som protestantismen och dess stränga

morallära har spelat.

När man ställer frågan till äldre socialdemokrater anser de emellertid att den här utvecklingen är mycket modernare och att den framför allt är knuten till deras och deras föregångares ansträngningar inom folkrörelserna. De betonar att det handlar om en medveten ideologi snarare än en kultur som går långt tillbaka. Det är en ideologi som de skulle ha infört för det allmänna väl. Politiker som kommer från enklare miljöer utan utbildningstraditioner och som formats inom fackförbunden har antagligen fört med sig en tradition av att stå nära de medborgare till vilka de återgett självrespekten. De skulle knappast vilja särskilja sig, de föredrar att vara "vanliga". I ett land som Sverige är man lika benägen att konsumera och skaffa sig prestigevaror som man är i andra kapitalistiska länder, men man hejdas av de hegemoniska tendenserna inom den socialdemokratiska ideologin.

MÅNGA FRÅGOR ÅTERSTÅR att svara på angående den aktuella utvecklingen i Sverige när det gäller avsaknaden av ostentation. Vissa av dem jag diskuterar detta med framhåller att snabba förändringar kan ske och man befarar att ett så kallat *conspicuous behaviour* (slösaktigt beteende) kan komma att uppstå igen. Andra menar att farhågorna är överdrivna och att det handlar om mycket ytliga förändringar. Jag hoppas med tiden kunna svara på dessa frågor, även om jag är medveten om att jag är en "outsider", vilket är en nackdel men även en fördel, särskilt då man avser att jämföra skillnader mellan de skandinaviska länderna. ■

I de skandinaviska länderna tävlar man snarast i att vara så enkel som möjligt. Man avfärdar all politisk dramatisering.

Chirac har till exempel bestämt sig för att avstå från motorcykeleskort vid officiella transporter.

Konstlade resonemang om bioteknikens onaturlighet

Francis Fukuyama är tveksam till bioteknologins välsignelser och anser att genteknik och personlighetsförändrande lyckodroger måste regleras. Men hans teser är oklara och diffusa.

DEN AMERIKANSKE statsvetaren Francis Fukuyama är, på gott och ont, för evigt förknippad med den idé om historiens slut han lanserade i en omtalad essä och sedermera en lika omtalad bok för litet drygt ett decennium sedan. På gott därför att denna idé på samma gång var kontroversiell och tidsenlig, provokativt storvulen och medialt gångbar på ett sätt som borgar för ett hållbart varumärke i teorikrängarbranschen. Den som hävdar något spektakulärt ger alla andra ett välkommet tillfälle att tycka i tryck och fyller därigenom en tacksam funktion i den akademisk-journalistiska biotopen. Alla skrivelser blir i sig ämne för ytterligare skrivelser, temperaturen och den allmänna känslan av välbefinnande stiger. På ont dock av samma skäl. Varumärkesaspekten av det hela stjäl det mesta av uppmärksamheten och reducerar snabbt själva idén till några inövade slagord. Själva boken ifråga drunknar i sin egen berömmelse, långtifrån alla intresserade gör sig mödan att faktiskt läsa den text som det ju känns som att man redan har läst, eftersom man har läst alla skrivelserna runt omkring. Dessutom är idén om historiens slut inte mycket att hänga i julgranen, om vi ska vara ärliga.

Utgångspunkten är Hegel och en föreställning om historien som en för alla folk gemensam utvecklingsprocess, i vilken olika samhällssystem och livsåskådningar provas mot varandra. Denna process pågår till dess att varje upptänkligt system har fått historiens dom och alla otillfredsställande varianter har förpassats till historiens soptipp. Återstår gör till slut den organisationsform som bättre än alla andra löser upp den

Av
JAN SÖDERQVIST

THE GREAT DISRUPTION

Francis Fukuyama

Profile, 1999 (354 s.)

OUR POSTHUMAN FUTURE

Consequences of the
biotechnology revolution

Francis Fukuyama

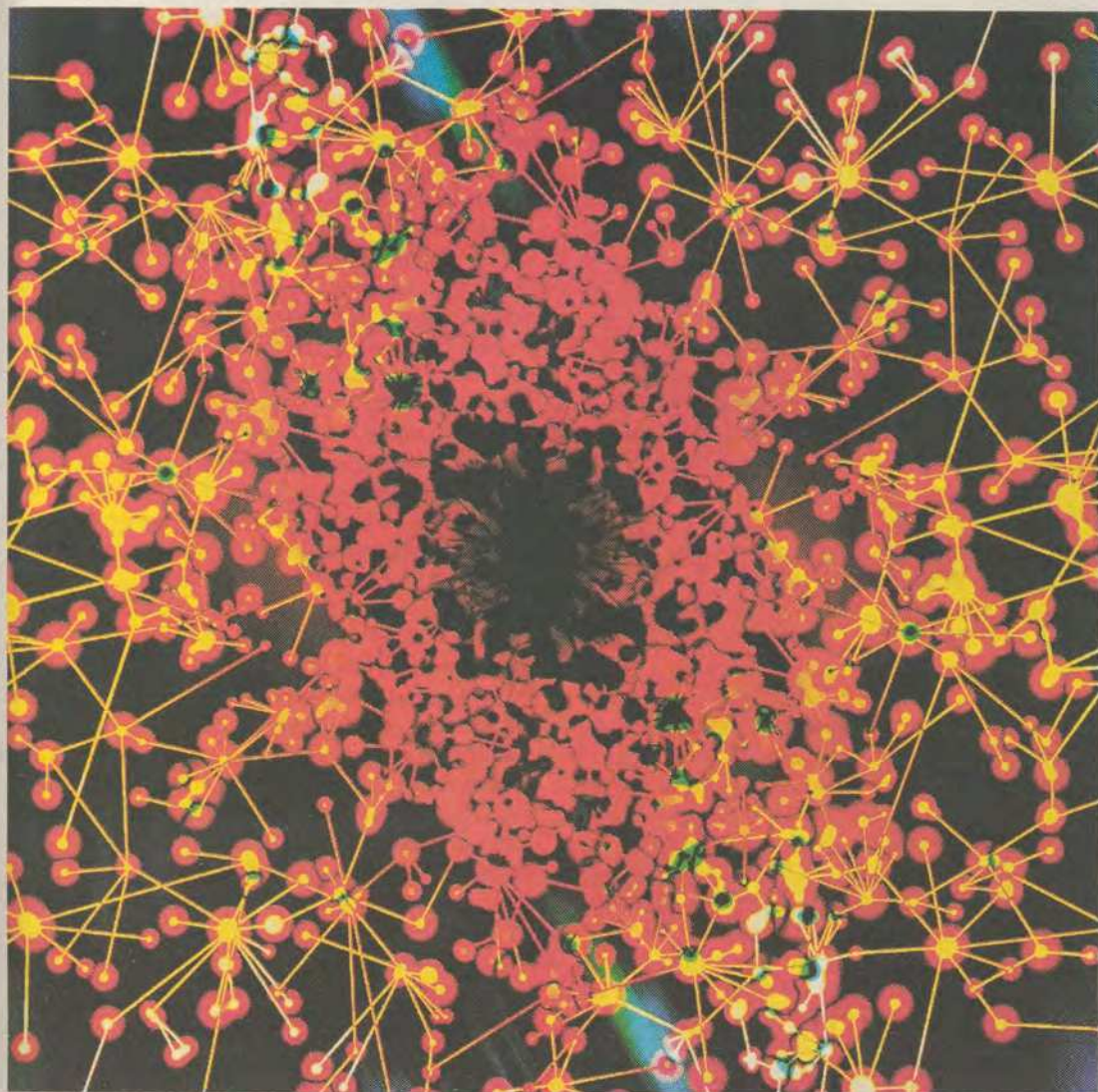
Farrar, Straus and Grioux, 2002 (256 s.)

grundläggande sociala konflikt som, ur ett hegelianskt perspektiv, är historiens motor och samhällsdynamikens bakomliggande orsak: människans eviga begär efter erkännande. I primitiva system är tillgången på erkännande otillräcklig, det finns helt enkelt inte nog av status till alla, vilket leder till en ständig kamp mellan herre och slav i olika skepnader. Denna kamp upphör först när det uppstår "ett samhälle karakteriserat av universellt och ömsesidigt erkännande", och där står vi, enligt Fukuyama, i dag med vår borgerliga demokrati. Jämlikhet råder, åtminstone formellt. Varje person tillmätts ett högt värde, kan

stolt kalla sig medborgare och åberopa en hel uppsättning oomstridda rättigheter. Därmed försvinner de politiska motsättningarna och historien har nått fram till sitt slut.

Men utöver denna moraliska dimension finns det en krassare sida av saken, och även här har den borgerliga demokratin, enligt Fukuyama, visat sig överlägsen alla tänkbara utmanare. Demokratin är det system som bäst hanterar alla de komplicerade spänningar, som uppstår i en utvecklad marknadsekonomi. Den goda tillväxten frigör en bångstyrig och driftig medelklass, som motsätter sig all statlig kontroll över information och opinionsbildning. Entreprenörandan och den åsiktsmässiga mångfalden betingar varandra ömsesidigt. Bara i en demokrati kan man bedriva vetenskaplig forskning fri från ideologiska diktat och politiskt önsketänkande, och en vetenskap på högväxel ger ett land ovärderliga fördelar, såväl militärt som ekonomiskt. De kommunistiska experimenten är i varje avseende avskräckande exempel på hur det går när man centralt försöker styra ideologiproduktion, forskning, prisbildning etcetera. I kvarvarande enpartistater som Kuba och Nordkorea råder den mest hjärtskärande fattigdom och bara hårdast tänkbara tvångsmedel håller den terroriserade befolkningen på plats innanför gränserna. Men dessa regimer står inför en snar kollaps. Den borgerliga demokratin är således både historieprocessens moraliska segrare och förutsättningen för lycka och välbefinnande i världen.

Att den idén inbjuder till invändningar är uppenbart, vilket författaren själv faktiskt är den

Genetisk programmering i fara. Fukuyama menar att människan till sin natur är en social varelse. Därför är det oroande att den moderna vetenskapen manipulerar våra innersta byggstenar. Vi riskerar att få en "post-mänsklig" framtid. Bilden visar DNA-kedjor. Foto: Digital Art/Scanpix

förste att erkänna, det framgår redan av boks titeln: *Historiens slut och den sista människan*. De enkla slagorden är inte hans egna, boken är intressantare än varumärket. Mot den hegelianska solskenshistorien om historiens slut ställde Fukuyama ett radikalt tvivel inspirerat av Nietzsche och begreppet den sista människan. Vad händer, frågar han sig, när jämlikhet och tolerans eventuellt omfattar verkligen alla? Vilket värde har det erkännande som tillkommer var och en oavsett prestation? Vem nöjer sig i längden med det? Och hur ska man kunna enas om en värdehierarki i ett samhälle, i vilket alla livsstilar och åsikter åtnjuter samma respekt? Hur ska ett sådant samhälle över huvud taget kunna hålla ihop?

DETTA RESONEMANG OM toleransens problem, som innebär en genomgripande kritik av den egna idén om historiens slut, vidareutvecklar Fukuyama i sin bok *The Great Disruption* (1999). Vad han kallar en individualisering av moralen uppfattas nu som ett akut hot. Den snabba förändringen av normer och beteenden i Väst under efterkrigstiden indikerar en genomgripande kulturell kris. Det sociala kapitalet urholkas, gemenskapen "miniaturiseras" (vi litar allt mindre på allt färre), familjeinstitutionen undermineras, samhällsklimatet hårdnar. Äktenskapen kraschar, nativiteten avmattas, brottsligheten ökar. Men dessa fenomen är, menar Fukuyama, troligen övergående. Ur denna förvirring kommer med tiden en ny ordning att uppstå, helt enkelt därför att människan till sin natur är en social varelse, genetiskt programmerad att bygga upp

och vårda en samhällsmoral. Dessutom kommer det samhälle som värnar om tillit och fasta strukturer att belönas rikligt med ökat välstånd, eftersom förtroende och förutseende är nödvändiga betingelser för en väl fungerande marknad.

Man kan alltid diskutera huruvida den förespeglade stabiliteten i samband med historiens slut, då alla respekterar varandra lika mycket, är ett uttryck för samhällelig stagnation eller himmelsk harmoni, men hur som helst verkar den ju inte vara något som är omedelbart förestående. Det tillstår Fukuyama själv. Dessutom är det ju paradoxalt nog så att den demokrati som nu har triumferat över sina konkurrenter samtidigt snabbt håller på att luckras upp inifrån. Alla kurvor pekar nedåt: valdeltagande, medborgerligt engagemang, ungdomsrekrytering. Det som av tradition betraktas som både en dyrköpt rättighet och en helig plikt, att rösta i riksdagsval, ses i dag av allt fler som en meningslös och förlegad ritual. Alla inblandade är mycket bekymrade. Den segerrika demokratin ligger utslagen i sjuksäng, föremål för allehanda forskning och omvårdnad.

Vad som i det här avseendet saknas hos Fukuyama är ett materialistiskt perspektiv. För honom handlar allt i grunden om att upprätthålla de sociala och kulturella arrangemang, som svarar mot vad han uppfattar som människans natur. Han har ingen blick för det kontinuerliga växelspelet mellan de olika nivåerna och heller ingen riktig förståelse för att ständig förändring är marknadsekonomin och alla andra komplexa systems natur. Stabilitet i de här sammanhangen

AXESS RECENSERAR

What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response
Bernard Lewis
s. 41

Den muslimska civilisationen tycks ha inbyggda och svårforcerade spärrar mot modernisering och förändring. **Carl Johan Gardell** väger denna och andra kontroversiella teser om islam och dess förhållande till väst.

Varieties of Religion Today. William James Revisited
Charles Taylor
s. 42

Charles Taylor har med utgångspunkt i William James religionsteori sökt efter den subjektiva upplevelsen i religionen. **Carl Rudbeck** recenserar en bok som ställer frågan om modern religion innebär att man kan tro på vad som helst.

Curiosity: A Cultural History of Early Modern Inquiry
Barbara M. Benedict
s. 43

Från Eva till upplysningen har människan visat sin obändiga nyfikenhet. **Karin Sennefelt** har läst en bok där nyfikenhet används som associationsobjekt snarare än analysverktyg.

Armageddon Averted. The Soviet Collapse 1970–2000
Stephen Kotkin
s. 44

Detta är en elegant uppvisning i en konst som många trodde var utdöd: kremlologin. Det är den sfinxlike Putin som givit genren en renässans, skriver **Kristian Gerner** om en studie av Sovjets undergång.

The Dynamics of Global Dominance. European Overseas Empires 1415–1980
David B. Abernathy

Hur uppstod egentligen den västerländska imperialismen, och vilka metoder använde man för att härska?

Ornamentalism. How the British saw their Empire
David Cannadine
s. 46

Emil Uddhammar har läst två böcker som ger olika svar på frågorna. Han undrar också hur unik den västerländska imperialismen var.

är ett akademiskt drömtillstånd, en from fiktion med rötter i den newtonska fysiken och den smithska nationalekonomin. I dessa tanke-mönster uppträder förändringar som störningar och mer eller mindre tillfälliga irritationsmoment i ett system som hela tiden strävar mot jämvikt; att systemet självt skulle kunna genomgå omvälvande förändringar ingår däremot inte i beräkningarna. Man kunde i och för sig mycket väl instämma i att historien visar att just den borgerliga demokratin faktiskt är det mest funktionella samhällssystemet. Men det kan bara gälla inom ramen för ett visst historiskt paradigm, som bestäms av vissa materiella förutsättningar, vilka i sin tur ytterst bestäms av kunskaper och kommunikationer. När förutsättningarna ändras, sätter sig historien åter i rörelse.

I SIN NYA BOK, *Our Posthuman Future*, fortsätter Fukuyama att lappa och laga sin läckande teori. Terrorattackerna i New York och Washington i september förra året föranleder inte någon omprövning, skriver han i sitt förord. Det rör sig här inte om någon "clash of civilizations", vilket Samuel P. Huntington och andra menar, de muslimska fundamentalisterna utgör en desperat eftertrupp till historiens förlorare. Däremot menar han att historiens harmoniska slut nu är i fara av ett annat skäl. Vetenskap och teknologi vägrar att sätta punkt, och de senaste decenniernas utveckling inom biologi och medicin har tagit en riskabel vändning. Även om vissa spektakulära tillämpningar av bioteknologin, till exempel kloning av människor och genetisk ingenjörskonst, på grund av rent praktiska svårigheter inte väntar omedelbart om hörnet, innebär andra framsteg på området fullgod anledning till akut oro. Forskningen är i färd med att ta fram instrument med vilka man kan manipulera själva den mänskliga naturen, den förmodat bergfasta plattformen för hela Fukuyamas idébyggnation. Allas vår framtid står på spel, och i värsta fall, om vi inte kan mobilisera demokrati och stat till väl avvägd reglering, blir den "post-mänsklig".

Modern forskning har, menar Fukuyama, förvandlat psykologin till en underavdelning av kemin, vägen till lycka och välmående stavas numera farmakologi och signalsubstanser snarare än självinsikt eller gudstro. Antidepressiva preparat som Zoloft och Prozac höjer hjärnans serotoninivåer, vilket stärker självkänslan; Ritalin, som man brukar skriva ut till barn med koncentrationssvårigheter, åstadkommer förhöjd uppmärksamhet och en mild eufori genom kemisk stimulans av centrala nervsystemet. Och det intressanta är att Fukuyama betraktar detta som ett allvarligt samhällsproblem. Förhöjd självkänsla för alla var ju ett av de avgörande argumenten för demokratin, men i en konkurrensdriven marknadsekonomi blir denna ofrånkomligen en bristvara, så varför då inte glatt välkomna möjligheten att så att säga fylla igen luckorna i det här avseendet på kemisk väg? Varför är det så fel med läkemedel som höjer människors välbefinnande? Jo, därför att det inte är "naturligt". Välbefinnandet är inte välförtjänt.

Äterigen är det Hegel som spökar. Bristen på erkännande och den därav följande dåliga självkänslan, både på individuell och nationell nivå, är ju historiens dominerande drivkraft. Denna kamp för erkännande, som motiverar det hårda arbete som ligger bakom all teknisk och civilisatorisk utveckling, har djupa rötter i vår biologi. Fram-

gångar på den sociala arenan gör att kroppen belönar sig själv med angenäma kemikalier; hög social status är kopplad till höga serotoninhalter och därmed till stark självkänsla och välbefinnande. Detta är det "naturliga". Skulle, frågar sig Fukuyama, Caesar eller Napoleon ha brytt sig om att erövra Europa om de hade haft möjligheten att knappa i sig en Prozac med jämna mellanrum? Nej, kanske inte, men det här med erövringslystna enväldshärskare är väl knappast att betrakta som något odelat gott.

Modern forskning har, menar Fukuyama, förvandlat psykologin till en underavdelning av kemin.

Fukuyama medger att vissa allvarliga symptom motiverar medicinering, men anser att en ökande tendens till vad han kallar "kosmetisk farmakologi" kräver en skärpt lagstiftning. Människor som mår dåligt får alltså möjligen ta hjälp att må lite bättre, men de som inte mår fullt så dåligt får alltså inte ta hjälp att må ytterligare något lite mindre dåligt. Författaren avhåller sig försiktigtvis från att närmare gå in på den gränsdragningsproblematik som uppstår, skillnaden mellan legitim nöd och lyxbetonat okynne förefaller vara en fråga om sunt förnuft. Begreppet hälsa är i Fukuyamas händer absolut och oomstridligt, att det skulle ha en ideologisk dimension och därmed vara tidsbundet vill han inte höra talas om. Foucaults resonemang om den kraftigt varierande inställningen till exempelvis homosexualitet är ingenting som imponerar på honom. Har man brutit benet vet man minsann att något är på tok, skriver han, det friska är det normala och svårare än så är det inte.

Detta förhållningssätt är, menar jag, närmast chockerande naivt, särskilt i en tid då bruket av förskrivna läkemedel världen över spränger alla vallar. Just ingenting som har med hälsa att göra faller sig längre naturligt, det krävs kemikaliska tillskott i groteska mängder för att få oss att kunna sova, vakna, äta, smälta maten, behålla maten, gå på toaletten, hålla vikten och genomföra samlag. Normaltillståndet är inte längre det normala. Vad som här kallas "natur" är alldeles uppenbart ideologi och utopi. Välbefinnande ska vara välförtjänt, dels därför att lidande sägs dana personligheten, dels därför att "vi", det vill säga "de flesta människor", helt enkelt inte gillar kemikalier som framkallar välbefinnande hur som helst. När Fukuyama oroar sig för ett majoritetsförtryck i det här sammanhanget, handlar det följaktligen inte om att en parlamentarisk majoritet av diffust moraliska skäl förnekar sina medmänniskor att må lite bättre än vad de möjligen förtjänar, utan om att det populära och lättköpta ska utplåna genuin mångfald. Mer lidande åt folket!

I ÖVRIGT UTGÖR DE bioteknologiska orosmomenten i *Our Posthuman Future* en blandad kompost. Tänkbara konsekvenser av "onaturligt" utsträckt livslängd i kombination med sjunkande nativitet (man kunde annars i och för sig tänka sig att kvinnor som åt mer Prozac skulle föda fler barn, eftersom suget efter erkännande för prestationer i arbetslivet skulle avmattas) är bland annat att den politiska makten övertas av äldre kvinnor, som lever längre och tenderar att prioritera annorlunda än män, och att intellektuell förnyelse blockeras av en äldre generation, som inte lämnar plats för en yngre på ett "naturligt" sätt. Möjligheten att välja vilket av flera olika embryon som ska utvecklas till foster luktar rashygien och kan

få diverse "onaturliga" konsekvenser i form av exempelvis ojämn könsfördelning i befolkningen. Kloning är förkastligt helt enkelt därför att det är "onaturligt" och skapar "onaturliga" relationer mellan föräldrar och barn. Och så vidare.

Alla dessa trådar löper samman i en maning till kraftfull lagstiftning. Det brådskar, utvecklingen är snabb. Och dessa efterfrågade lagar ska bygga på den mänskliga naturen och de rättigheter som är knutna till den; Fukuyama förespråkar alltså faktiskt en återgång till naturrätten, det vill säga en prekantiansk föreställning om en objektiv rätt, som står över historiens växlande omständigheter och som garanterar människan och medborgaren en uppsättning heliga rättigheter. Jeremy Bentham kallade som bekant denna idé för "nonsens på stytor", och i den politiska debatten kan vi i dag se hur dessa rättigheter galopperar omkring som galna kossor överallt. Alla har rätt till allt. Fukuyama karvar för sin del ut en egen, liberal/konservativ nisch där han blandar religion med evolution. Det är möjligen originellt, men det är sannerligen inte övertygande.

Han ansluter sig till påven Johannes Paulus II:s tal om "det ontologiska språnget", det av vetenskapen aldrig förklarade mirakel varigenom människan vid något tillfälle under den evolutionära resan lyftes upp från djurens skara av en högre makt och fick sin unika själ och sin därmed sammanhängande speciella "värdighet". Och nu talar vi om nonsens på mycket höga stytor. Fukuyama fastslår att det mänskliga medvetandet ingalunda går att förklara i mekaniska termer eftersom vi alla vet med oss att vi har "subjektiva mentala tillstånd" av en "icke-materiell karaktär" i vårt inre. Ack ja, med den logiken vet vi också med oss att jorden är platt och utgör centrum i universum. Det är nu för sent på denna jord för att det ska vara riktigt intressant med gamla välnader som värdeobjektivism och cartesiansk dualism ens som kuriosa. Det omfattande vetande som trots allt finns på det här området visar att det vi kallar "jaget" och "medvetandet" till stor del består av ett funktionellt självbedrägeri, en iscensättning av elaborerade fiktioner som underlättar vår interaktion med en svåröverskådlig omvärld. Och allting är materia och evolution. Det som finns är det enda som finns, men det är gott nog. Dimma och dunkel gör bara det hela dimmigt och dunkelt.

Det dyker ständigt upp reaktionära figurer som ropar "Status quo för evigt!" och menar att just där vi stod i går ska vi gräva skyttegravar.

MED SIN DÅLIGT utvecklade känsla för materialism har Fukuyama en högst diffus föreställning om vad evolutionsteorin egentligen innebär

och vilken funktion begreppet "natur" har i denna kontext. Hela den samhällsutveckling som Hegel ser som en rörelse i riktning mot fulländning och hela vår framgång på den evolutionära arenan vilar på människans beredvillighet att fortlopande omförhandla gränsdragningen mot det "onaturliga". Vi vänjer oss. Barnadoption är oerhört "onaturligt" när man tänker efter. För att inte tala om hornhinnetransplantationer och provrörsbefruktningar. Det dyker ständigt upp reaktionära figurer som ropar "Status quo för evigt!" och menar att just där vi stod i går ska vi gräva skyttegravar och permanenta gränsen. Just där borde historien ta slut. De ropar ständigt förgäves.

Därmed inte sagt att bioteknologin är oproblematischer eller att varje möjlig tillämpning måste hälsas med jubel, utan bara att Fukuyama inte är till stor hjälp. Han gör många tankvärda iakttagelser, men själva tänkandet hänger inte ihop. ■

Islams svåra väg framåt

**WHAT WENT WRONG?
Western Impact and
Middle Eastern Response**

Bernard Lewis

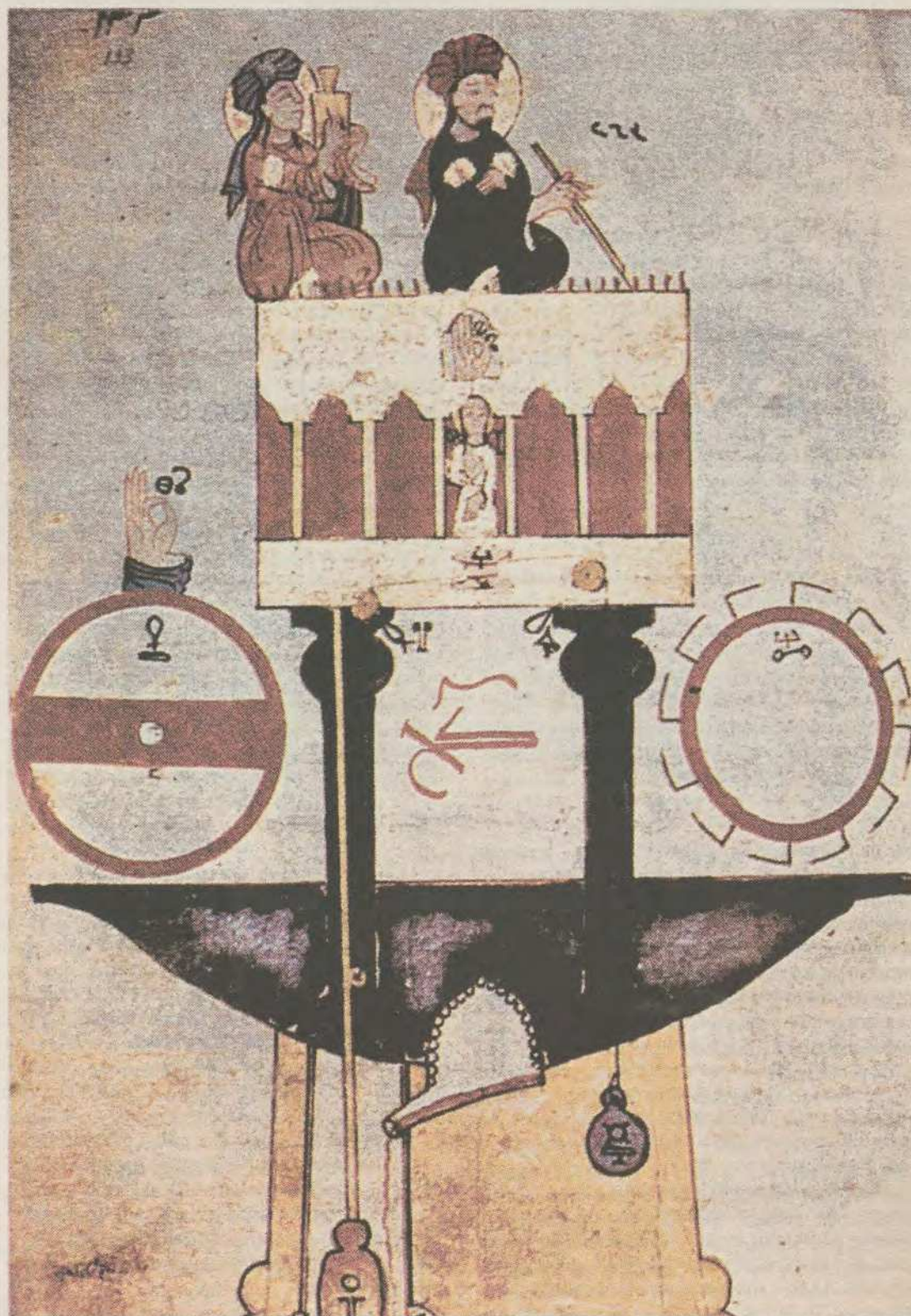
Oxford University Press, 2002 (180 s.)

VAD VAR DET SOM GICK FEL? Under nästan ett tusen år, med början på 600-talet, fanns de flesta av den dåtida världens blomstrande högkulturer i regioner som kontrollerades av muslimska härskare. Där grundades de första universiteten. Det antika kulturarvet, bland annat från Grekland och Indien, översattes till arabiska och räddades i många fall till eftervärlden av muslimska lärde under 800- och 900-talen. Utanför den muslimska världens gränser, i västra Europa och det sub-sahariska Afrika, bodde mestadels primitiva stammar som knappast kunde bidra med något utöver slavleveranser och diverse obearbetade råvaror. Islam var en synnerligen flexibel religion som ständigt omtolkades av muslimska skriftlärde och anpassades till nya behov och verklighetsuppfattningar i ett föränderligt samhälle.

Vad hände sen? På 1500-talet började den vetenskapliga revolutionen i Väst Europa. Ungefär vid samma tid startade en långvarig stagnationsprocess i den muslimska världen som i sinom tid skulle utmyнна i västlig dominans och kolonial exploatering. I dag råder kaos och identitets-kris i de flesta postkoloniala muslimska stater från Indonesien till Västafrika. En desillusionerad ungdomsgeneration söker alternativ till de västliga ideologier – och utvecklingsmodeller – som lovat guld och gröna skogar men levererat så litet. Islamistisk extremism, paradisdrommar och självmordsbombare vittnar om vidden av den desperation som råder i stagnerade samhällen.

Ungefär så skriver den brittisk-amerikanske historikern Bernard Lewis i en nyutkommen bok som sätter in dagens situation i ett historiskt sammanhang. Bokens titel är *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response*. Den numera pensionerade Princetonprofessorn Lewis, som föddes 1916, räknas som en av västvärldens främsta experter på islams och Mellanösterns kultur och historia.

År 1498 nådde den portugisiska sjöfararen Vasco da Gama Indiens västkust efter en seglats runt Godahoppsudden. Den nya kommunikationsleden mellan Europa och Asien underminerade omedelbart Mellanösterns – och de italienska städernas – centrala ställning inom den transkontinentala handeln. Redan 1502 sände Venedig en emissarie till sultanen av Egypten för att diskutera den nya hotbilden. Misslyckade flottexpeditioner mot portugiserna i Indiska oceanen, kombinerat med dramatiskt fallande tullinkomster, bidrog i allra högsta grad till den egyptiska mamlukstatens kollaps och den osmanska erövringen 1517. Först 1568 lanserade osmanerna en plan, som dock aldrig genomfördes, på att gräva en Suezkanal för att återta det handelspolitiska initiativet. Av samma skäl planerades också en kanal mellan floderna Don och Volga för att väcka den falnande handeln på Sidenvägen till liv. Den nya sjövägen runt Afrika, kombinerat med upptäckten av Amerika och den ryska expansionen i Sibirien, var centrala faktorer som kan bidra till att förklara Mellanösterns hastigt förvärrade

Arabisk högkultur. När västra Europa beboddes av primitiva stammar blomstrade den muslimska högkulturen. Den medeltida arabiska medicinen var mycket utvecklad. Bilden visar en mekanisk väg från 1200-talet som användes för att väga patienters tappade blod och är tagen ur Al-Jaziris bok om mekanik.

Foto: Topkapi museum, Istanbul

strukturkris och det dramatiska uppsvinget i Väst Europa.

Den långvariga depressionen förlamade med tiden de flesta näringsgrenarna i de muslimska länderna. Ett par belysande exempel är socker- och kaffeproduktionen. I hundratals år hade socker importerats från Persien och Indien, raffinerats i Mellanöstern och exporterats vidare till Medelhavsvärlden och Europa. På samma sätt hade etiopiskt kaffe förmedlats till européerna av köpmän i Turkiet och Egypten. Från 1500-talets mitt slogs dessa verksamheter ut – även på de inhemska marknaderna – av nya lågprisprodukter från de europeiska plantagerna i Amerika. Successivt förvandlades de muslimska länderna från världs-

ledande produktionscentra till perifera, beroende råvaruleverantörer till den europeiska marknaden.

Strukturkrisen bröt sönder de dynamiska krafterna i samhället, hävdar Lewis. Ulama, de religiösa skriftlärde, rvingades överge alla kreativa omtolkningar av Koranen och haditherna och satte sig i stället på dogmatism och tillbakablickande fundamentalism. Det hypermoderna observatoriet i Galata, som byggts av den framstående egyptiske astronomen Taqi al-Din, förstördes exempelvis 1577 på order av sultanen efter påtryckningar från den reaktionäre stormuftin i Istanbul. Columbus karta över Nya världen, som översattes till turkiska 1513, begravdes oläst i arkiven i Top-

kapipalatset och återfanns först 1929 av en tysk forskare. Människokroppens blodomlopp, som beskrivs i en bok författad av den syriske läkaren Ibn al-Nafis på 1200-talet, återupptäcktes först 1628 av engelsmannen William Harvey. En första turkisk bok om Amerika, som skrevs vid slutet av 1500-talet, förblev okänd tills den trycktes 1729. Exempler kan mångfaldigas.

ÄNNU PÅ 1600-TALET tycks den osmanske sultanen ha uppfattat sig som härskare över ett oöverbärligt imperium. Det togs knappast några diplomatiska kontakter med de europeiska hoven. I ett av de sällsynta breven behandlades den engelska drottningen Elizabeth I som en simpel provinsguvernör. Trots de intensiva handelsförbindelserna, särskilt med de italienska städerna, fanns det ytterst få muslimska undersåtar i imperiet som behärskade ett europeiskt språk. De enda undantagen fanns inom de kristna – grekiska och armeniska – och judiska minoriteterna. Vid 1600-talets slut började de sända sina söner till Italien för utbildning.

Först det katastrofala kriget mot Österrike på 1690-talet förändrade synen på Europa. I freden i Karlowitz 1699 förlorade osmanerna en tredjedel av imperiets balkanska besittningar. År 1696 erövrade ryssarna Azov och nådde för första gången fram till Svarta havet. Inför fredsförhandlingarna tvingades osmanerna för första gången tillgripa diplomati – och diverse allianserbjudanden – för att spela ut de överlägsna europeiska makterna mot varandra. De följande åren såg de sig nödsakade att kalla in västliga militärexperter som fick till uppgift att reformera den otidsenliga krigsmakten. Ett exempel är den franske greven de Bonneval som reorganiserade artilleriet och grundade en första utbildningsanstalt för arméofficerare 1734. Diplomatiske missioner skickades iväg för att uppvakta de europeiska hoven. I sändebudens uppdrag ingick att kartlägga de senaste teknologiska landvinningarna och rapportera om allt som kunde gagna imperiet i kampen mot de europeiska makterna. Ulama, som dittills fördömt västerländska innovationer som Djävulens bländverk, tvingades revidera sina trosföreställningar.

Under 1800-talet fortskred moderniseringsprocessen i allt snabbare takt. Muhammad Ali pascha, som grep makten i Egypten 1805, var den förste muslimske härskare som skickade studenter till Europa för utbildning. Osmaner och perser följde snart efter. Det verkliga genombrottet för västliga idéer inträffade dock under Krimkriget 1853–56, när Istanbul invaderades av krigskorrespondenter från Europa och USA. År 1856 avskaffades exempelvis det ålderdomliga milletsystemet, som särbehandlat de olika religiösa korporationerna, och alla osmanska undersåtar blev jämlika medborgare. Samma år förbjöds också slavhandeln. På 1860-talet översvämmades Mellanöstern av nyetablerade inhemska dagstidningar som på turkiska, arabiska och persiska tog upp dagsaktuella politiska frågor och rapporterade från hela världen. Nya skolor och västinspirerad handelslagstiftning berövade ulama det traditionella monopoliet över domstolsväsendet och utbildningssystemet. År 1876 promulgerade sultanen en konstitution och i mars 1877 genomfördes det första parlamentsvalet i det osmanska imperiet.

Under 1800-talet sjöd den muslimska världen

av entusiasm för modernisering, utveckling och ny teknologi. Väsliga begrepp som frihet, jämlikhet och demokrati genomsyrade den uppblåsande politiska debatten. De västeuropeiska staterna och USA var förebilder som gav hopp om en bättre framtid för världens folk. Religiösa reformrörelser spirade. Materialistiska och positivistiska samhällsteorier påverkade bland annat den ungturkiska rörelsen. Liksom förebilden, den italienske frihetshjälten Mazzini och hans rörelse Unga Italien, krävde ungturkarna införandet av en konstitutionell republik och ett folkvalt parlament. Japans snabba omvandling – från stillastående feodalstat till dynamisk kapitalistisk ekonomi – tycktes också erbjuda en utvecklingsmodell som skulle kunna tillämpas även i Mellanöstern och i resten av världen.

VAD GICK FEL? Under 1900-talet har de muslimska länderna drabbats av kriser och fellsagna utvecklingsprojekt. Någon kapitalistisk *take-off* har aldrig inträffat. Enligt aktuella siffror från Världsbanken är arabländernas samlade exportinkomster – frånsett oljan och andra petroleumprodukter – mindre än Finlands. Investeringsvilligt kapital lyser i stort sett med sin frånvaro. De muslimska länderna kännetecknas tvärtom av en omfattande kapitalexport. Den optimism och framtidstro som svepte över tredje världen vid andra världskrigets slut vändes i bitterhet och besvikelse ett kvartssekel senare.

**Det var den
stagnerande
ekonomin som,
från och med
1500-talet,
förde de
reaktionära och
isolationistiska
krafterna till
makten.**

På sätt och vis mynnar Lewis bok ut i ett frågetecken. Å ena sidan tycks författaren mena att den islamiska civilisationen har inbyggda, och svårforcerade, spärrar mot förändring och modernisering. En sådan spärr är den symbios mellan religion och politik som karaktäriserat de muslimska staterna från Profetens tid. Det Gud en gång bestämt kan aldrig förändras. En annan är den uråldriga föreställningen om kvinnor – och slavar – som andra klassens medborgare. Lewis ställer skillnaderna mellan de västerländska och muslimska kulturerna i centrum för analysen. Det gäller allt från själva tidsbegreppet till synen på konst och musik. Bakom Lewis resonemang skymtar den hypotes om framtida konflikter mellan världens civilisationer som lanserades av Samuel Huntington i en uppmärksam artikel 1993.

Å andra sidan handlar *What Went Wrong* just om de reformprocesser som påverkat den muslimska världen under 1400 år. Under den långvariga muslimska guldåldern var islam en flexibel, pragmatisk religion. Det var den stagnerande ekonomin som, från och med 1500-talet, förde de reaktionära och isolationistiska krafterna till makten. Under det senaste århundradet har den förvärrade samhällskrisen blockerat den demokratiska utvecklingen och gett den totalitära politiska islamismen vind i seglen. Ytterst handlar det om ekonomiska konjunkturen – och inte om civilisationens skillnader.

Lewis bok väcker många frågor. Antagligen krävs det en gigantisk "Marshallplan" för att få fart på den ekonomiska utvecklingen i den postkoloniala tredje världen. I Europa, USA och Ostasien har de marknadsekonomiska genombrotten följts av politiska och religiösa reformer. Kanske är det just dessa svåra frågor som döljs bakom talet om islams annorlunda världsbild och de ödesmättade orden om framtida civilisationskonflikter?

CARL JOHAN GARDELL

Privatreligionens begränsningar

VARIETIES OF RELIGION TODAY

William James Revisited

Charles Taylor

Harvard University Press, 2002 (144 s.)

CHARLES TAYLOR HAR ALLTID gått sina egna vägar. Det har gjort honom inte i första hand till en filosofisk outsider utan till en föregångsman. Han har banat den väg som andra sedan har tagit. Det började för nästan fyrtio år sedan då den analytiska filosofin tycktes regera ohotad i den engelskspråkiga världen. Han publicerade då, 1964, *The Explanation of Behaviour*, där han inte helt kunde dölja att han inte bara hade läst den franske existentialisten Maurice Merleau-Ponty utan skandalöst nog också hade tagit ganska djupa intryck av dennes filosofi. Detta var vid den tiden tillräckligt för att få honom att framstå som en filosofisk skummis och som en avfalling från det rena positivistiska evangeliet.

Och bättre blev det väl inte när nästa bok kom – den stora, vid det här laget klassiska, *Hegel* från 1975. Hegel var då en paria bland nordamerikanska och brittiska filosofer. Tillsammans med Heidegger stod han som själva sinnebilden för det brutala teutoniska mörker som den analytiska filosofin, inte helt utan rätt, ansåg sig ha skingrat. Taylors bok inledde den anglo-amerikanska Hegelrenässans som ännu inte är avslutad. Kanske kan man invända att Taylor ofta tvingade Hegel till en klarhet och tydlighet som faktiskt inte finns i originalet. Tack vare Taylors insatser blev Hegel åter en filosofisk *player* på båda sidor om Atlanten.

Nästa stora bok var *The Sources of the Self* (1989). Det var en briljant kombination av idéhistoria och filosofi där Taylor spårade det moderna jagets tillkomst. Också den skilde sig på ett sympatiskt vis från den vanliga filosofin genom att integrera de filosofiska delarna i en historisk kontext. Liksom Hegelboken har den blivit ett standardverk.

Hans senaste bok är den till omfånget modesta *Varieties of Religion Today* där han diskuterar religionens roll, funktion och innehåll med utgångspunkt från William James arbete från 1902 *The Varieties of Religious Experience*. Också här visar det sig att Taylor är inne på vägar som analytiska filosofer sällan beträder.

Taylor är katolik och döljer det inte, vilket inte på något vis gör hans bok till en sekteristisk partsinlaga, tvärtom. Så katolik han är hyser han en enorm beundran för William James insatser inom religionspsykologin; och det trots att James, enligt Taylor, hade svårt att förstå katolicismen med dess betonande av riter, rökelse och sakrament och inte den inre individuella upplevelsen av Gud eller av något övernaturligt. James såg nämligen religion främst som något som individer upplevde, inte som en lära eller som ett antal dogmer och vissa sedvänjor som traderas och bevaras av en institution.

Det är den subjektiva upplevelsen som James undersöker. Det gör honom modern eftersom detta synsätt bryter mot det som så länge gällde och som sade *cujus regio, ejus religio*. Han (för det var nästan alltid en han) som styr över ett visst område bestämmer religionen för dem som bebor det. Om fursten var katolik så var undersåtarna det också. Om till exempel fursten av realpolitisk-

ka skäl ändrade sig och blev protestant så fick alla de som levde inom hans domäner kvickt ändra uppfattning om sådant som nattvardens sanna natur och vilket språk som mässan måste firas på för att behaga den Allsväldige.

Att religion skulle ha något att göra med personlig upplevelse är en tanke som väl har funnits länge men som först under de senaste seklerna, och speciellt under det förflutna, fick sitt stora genombrott. Men Taylor spårar dess ursprung långt tillbaka i tiden, ända till Augustinus: James bygger, skriver Taylor, på Augustinus insikt att inom vissa områden låter kärlek och ett öppet sinne oss begripa något som vi annars inte skulle kunna fatta. Bara genom kärleken kan vi komma fram till sanningen, skrev författaren till *Gudsstaten*.

William James formulerar denna syn men han gör det på ett mera filosofiskt vis: "En tankeregeln som absolut skulle frångå mig möjligheten att se vissa slag av sanningar, om dessa funnes, skulle vara en irrationell regel."

ETT STORT STEG PÅ vägen mellan Augustinus och James togs av Martin Luther som började att göra religionen till en individuell upplevelse som kunde förmedlas utanför den etablerade kyrkan. Den katolska kyrkan såg självfallet med oblidla ögon sitt gamla monopol på att förmedla frälsning försvinna.

Om Luther till fullo hade förstått vad han satte i gång så hade han kanske börjat att tvivla på sitt projekt. Från tanken att människans förhållande till Gud var något individuellt och alltför viktigt för att låta en godtycklig furste få avgöra, har utvecklingen gått mot ett slags "allt går för sig"-religion. Från en moralisk och andlig individualism har vi nått fram till vad Taylor kallar en expressiv individualism.

Med den följer den *culture of authenticity* (som Taylor för övrigt för tio år sedan ägnade en kortfattad bok) som har skapat en hel industri av terapier vilka alla konkurrerar med den gamla trista religionen. Dessa terapier lovade, skriver Taylor, att den som köpte in sig i dem skulle "finna sig själv, förverkliga sig själv, befria sitt sanna jag" och så vidare. En lekman som jag ställer sig alltid en fråga inför dessa löften: tänk om varken jag eller omvärlden gillar mitt eller ditt sanna jag, tänk om det gamla förkonstlade och falska jaget var att föredra? Vad gör jag då? Kan jag få tillbaka mitt gamla trevliga om än falska jag?

Även om Taylor inte ställer sådana lättsinniga frågor så ser han, katolik som han är, en fara i att en "individualiserad andlighet ofta glider bort mot ett slags välbefinnande och ytlighet". Både James och Taylor anammar pluralism på detta område, men, tycks Taylor vilja säga, någon måtta får det ändå vara. Den nya andliga pluralismen saknar alla begränsningar, *anything goes*, så länge det känns rätt.

FARAN, SOM TAYLOR SER det, är att om man i James efterföljd betonar den privata upplevelsen på bekostnad av inte bara riter och sakrament, utan också av institutioner som kyrkan, tycks man förr eller senare hamna i någon form av privatreligion som vanligen slutar i att man kan tro på i stort sett vad som helst. Denna konflikt mellan två olika synen på religion är inget specifikt för kristendomen. Samma tudelning finns i islam där den strikta sharian kontrasterar mot sufismen som tror att individen kan nå Gud på egen hand.

Taylor, som brukar räknas till de så kallade kommittärerna, ser en förlust i en långt driven individualism. Känslan av att jag delar min upplevelse med andra förstärker den. Som kanadensare tar han exemplet med Stanley Cup: även om

jag ensam ser en play off-match på tv så berikas min upplevelse genom vetskapen att hundratusentals andra samtidigt tittar på samma match. Något liknande gäller religionen där Taylor, när han för ett kort ögonblick träder fram och talar i första person, vill kombinera kyrkan som stor institution, lagen och Guds bud med den inre, subjektiva upplevelsen.

Också här är det Augustinus som är källan och ursprunget, det första och kanske fortfarande starkaste stödet till de röster som envist hävdar att man inte kan tro på vad som helst bara för att det råkar kännas bra eller rätt. Augustinus var nämligen övertygad om att människans natur var så syndig och depraverad att det var riskabelt att lita bara på vår egen inre kraft och övertygelse för att nå Gud. Institutioner behövdes, som dock alltid, det ligger i deras natur, hotar att stelna i döda former som mera alienerar än frälser de troende.

I DENNA KORTA BOK driver Taylor ingen tes; han vill förstå religionens funktion, beskriva hur den ständigt befinner sig på väg från sina karismatiska grundare till en långsam kvävningsdöd i institutionerna och hur troende har försökt att behålla den ursprungliga elden utan att för den sakens skull bränna ner hela kyrkan. Det är väl just det som den moderna helt odogmatiska religionen kan bildligt komma att göra, eftersom den hierarkiska och traditionalistiska kyrkan inte behövs om alla trosföreställningar är lika giltiga. Men, avslutar Taylor sin bok, hellre denna eldsvåda än att försöka återskapa det gamla med allt dess hyckleri, förstening och tvång.

CARL RUDBECK

Nyfikenhet som hot och kuriosa

CURIOSITY
A Cultural History of Early Modern Inquiry
Barbara M. Benedict

University of Chicago Press, 2001 (321 s.)

EVAS BETT UR ÄPPLET i Edens lustgård användes under tidigmodern tid som exempel på den ursprungliga nyfikenheten. Hennes agerande fick inte bara illustrera en ny syn på kunskap – med tuggan sökte hon kunskap genom empirisk iakttagelse – utan också en uppfattning om nyfikenheten som skadlig. Allvarligast var hennes överträdelse av Guds ordning genom att söka mer information än den sanning Gud i sin visdom hade förlänt de första människorna. Eva överträdde också gränserna för sitt kön. Kvinnan kunde inte hantera information, hon kunde inte avgöra om det hon fick veta var värdefullt eller inte, hon kunde inte förstå skillnaden mellan sanning och lögn. Eva bet i äpplet, stillade sin nyfikenhet och sensmoralen blev att hon förlorade sin identitet.

Barbara M. Benedicts *Curiosity: A Cultural History of Early Modern Inquiry*, en bok om nyfikenhetens kulturhistoria i England under perioden 1660–1820, är ett bidrag till det allt större forskningsområdet kring ämnen som underverk och vidunderligheter och olika typer av legitim eller suspekt kunskap. Läsaren leds genom en värld befolkad av vetenskapsmän, resenärer, voyeurer, samlare, skvallertanter, monster och skäggiga

Skäggiga damen. Den unga Mademoiselle LeFort med sin mustasch visades upp som kuriositet för en nyfiken allmänhet i 1800-talets England.

damer. Det är en historia om utforskande, frågande och ifrågasättande. Nyfikenhet definieras som sökandet efter information med empiriska medel. Benedict är litteraturvetare och använder sig av poesi, romaner och periodiskt tryck för att utröna hur nyfikenhet och nyfikna skapades. Hon driver tesen att nyfikenhet under tidigmodern tid uppfattades som ambition, som längtan att lämna sin egen sociala roll och att äga, kontrollera eller dominera. De nyfikna beskrevs som uppkomlingar som attackerade både samhällets och naturens ordning. Såsom exemplet Eva får illustrera, behandlar boken nyfikenheten som "ontologiska överträdelser"; nyfikenhet hotade inte bara samhällets uppbyggnad utan den nyfikne riskerade också att upplösa sin egen identitet tillsammans med alla de strukturer och gränser som attackerades. De nyfikna blev själva kuriositeter.

Curiosity behandlar också hur synen på nyfikenhet förändrades. Från 1600-talets slut till 1800-talets början sågs nyfikenheten både som farlig och som godartad, men godartad bara under vissa förutsättningar. Under 1700-talets gång förändrades argumentationen kring nyfikenhet och man fann nya anledningar till att den var både en synd och en dygd. Utvecklingen av nyfikenhetens konnotationer från förmåtenhet till social utmaning och förändringen i hur den personifierades från lärd expert till kunnig amatör följs i kronologiska kapitel.

Vid 1600-talets slut fick den nye vetenskapsmannen vara arketyper för den nyfikne: han visade prov på både politisk frihet och en missriktad ambition att mäta sig med Gud. Empirismens intåg innebar att alla potentiellt kunde avgöra sant och falskt genom sina egna sinnesintryck. Rätt hanterad var nyfikenheten till gagn för det allmänna bästa, då frågandet var vetenskapsmannens uppgift. Hans verksamhet låg emellertid farligt nära övermodet och självhävdelsen när han ställde frågor kring förbjudna ämnen. Att ställa frågor om hur världen fungerade innebar också

en utjämning mellan det som var värdefullt och det som var värdelöst; skulle en enskild vetenskapsman kunna se skillnaden mellan eviga visdomar och simpel information? Att hävda att han kunde det var arrogant.

SNART BÖRJADE ALLTFLER vilja ta del av nyfikenheten. Under 1700-talet blev den modern, framför allt bland sofistikerade stadsbor, som i litteraturen fick personifiera social ambition och aptit på information av alla slag. Satirer utmålade den nyfikne som uppkäftig. Hotet låg i hur nyfikenheten skapade objekt som man kunde samla på. Människor och sanningar blev till varor som kunde visas upp som i ett kuriosakabinett. Värde på olika typer av kunskap uttraderades när de samlades urskillningslöst – de gick inte att skilja åt eller hierarkisera och förlorade därmed sin identitet. Så är fallet i *Gullivers resor*. I boken raljerar över människors nyfikna intresse för reseberättelser och kuriösa intryck. Gulliver var själv både den nyfikne, genom sina resor, och en kuriositet på de platser han besökte. Inte nog med att han själv blev en kuriositet, han förföll till att bete sig som en när han gladeligen lät sig förevisas som utställningsföremål. Gulliver blir ett monster i dessa fjärran länder, ett offer för sin egen och andras nyfikenhet.

Mot slutet av 1700-talet och början av 1800-talet blir det nyfikna samlandet av intryck och information inte längre prov på värdenihilism utan på självförbättring – man gjorde sig själv till en konnässör av vilket ämne det än mände vara. Ännu var det viktigt att nyfikenheten hanterades rätt och av rätt personer men amatörer kunde ägna sig åt nyfikna strävanden i sann gör-det-själv-anda. Nyfikenhet bland större grupper gavs också offentlig legitimitet genom att kuriositeter visades upp för allmänheten. Detta skedde på museer och i offentliga uppvisningar av underliga och fantastiska ting, från luftballonger till män som kunde krypa ner i en vanlig flaska. Hoten fanns kvar, men hade ändrats från utmaningar mot Guds ordning till uppror mot samhället. Nyfikenhet handlade nu om en medveten attack mot naturens och kulturens ordning i strävan att förbättra sig själv både socialt och kulturellt.

ETT KAPITEL ÄGNAS nyfikenhetens grundläggande association till det kvinnliga könet. *Curiosita* porträtterades som en kvinna iförd en klänning täckt av öron och grodor (de senare symboliserande mänsklig kraft). Kvinnlig nyfikenhet förknippades gärna med sexuell utforskning, den var lättjefull och lättrogen. Vädorna av nyfikenhet var större hos kvinnor och därmed ökade också deras benägenhet att själva bli kuriösa objekt. Överskridanden av sexuella gränser blev också de objekt för kuriositet. Uppvisningen av Mademoiselle LeFort 1818, en ung vacker kvinna med mustasch och skägg som en man, illustrerade tydligt de flytande gränserna mellan aggressiva kvinnor och feminina män.

Trots de många kuriösa exemplen undviker Benedict skickligt att själv bli voyeur. Beskrivningarna av monstrositet är få, bilderna av avvikande människokroppar likaså. När de är med är de strängt analyserade i förhållande till den teoretiska tolkningsramen. Läsaren får inte chansen att själv göra människor till objekt för nyfikenhet utan att samtidigt förstå att det är det hon gör.

Curiosity tangerar historia om vetenskap, religion, litteratur, sociala förhållanden, konsumtion, konstruktionen av kön och det onormala. Det engelska samhället mellan 1660 och 1820 speglas genom denna farliga och lockande företeelse utan att botten i något förhållningssätt till

samhällsutvecklingen under samma tid. Perspektivrikedom har sina fördelar när Benedict undviker platta karakteriseringar i "vi" och "de andra". Men de många perspektiven leder också till att nyfikenheten i Benedicts händer inte blir ett analytiskt verktyg utan ett associationsobjekt till vilket allt kan hänföras. Vitt skilda företeelser som prostitution, kvinnors romanförfattande, häxkonst och vetenskap i Royal Societys hägn blir alla exempel på nyfikenhetens subversiva kraft genom den generella definitionen av nyfikenhet som en ontologisk överträdelse. En roman kan associeras till nyfikenhet inte bara genom att en kvinna skrivit den, utan också när den läses. Även romanernas innehåll kan tolkas i termer av nyfikenhet och därmed som ontologiska överträdelser, i vilka kulturella normer och värderingar utmanas, hierarkier och identiteter upplöses. Man skulle lika gärna kunna hävda att dessa romaner, liksom läsandet och skrivandet av dem, leder till att rådande värderingar om normalt och onormalt förstärks, vilket i sin tur stärker den sociala ordningen. Detta problem beror på att den teoretiska tolkningsramen bara tillåter två sätt att betrakta kultur, antingen som hegemonisk då den förstärker sociala och kulturella normer, eller som överskridande då sociala och kulturella normer attackerar. Benedict har valt det senare.

Samtidigt lyfter Benedict med den engelska diskussionen kring nyfikenhet på 1700-talet fram en genant parallell till vår egen tid. Vad blir konsekvenserna av vårt tittande på dokusåpor och nyhetsprogram? Vill vi som tv-tittare låta oss förvandlas till kuriositeter när vi stillar vår egen nyfikenhet? Om man orkar med den tungfotade postmodernistiska jargongen ger *Curiosity* inblick i ett ovanligt tema och väcker frågor om vilken typ av information vi värderar.

KARIN SENNEFELT

Kremlologin åter på modet

ARMAGEDDON AVERTED
The Soviet Collapse 1970–2000
Stephen Kotkin

Oxford University Press, 2001 (288 s.)

SOVJETSAMHÄLLET SÖNDERFALL pågår nu. Vad som inleddes under Brezjnev håller på att fullbordas under Putin. Sovjetunionens formella upplösning 1991 var bara ett hack i feberkurvan. De efterlämnade bitarna, med namn som Ryssland, Ukraina, Vitryssland, Moldova, Tadzjikistan och andra, är bankrutta med normala mått mätt. De postsovetjetiska staternas öde efter 1991 har avslöjat hur illa det stod till i det förverkligade socialistiska paradiset redan decennier dessförinnan. Det är den bistra slutsatsen i Stephen Kotkins nya bok *Armageddon Averted. The Soviet Collapse 1970–2000* (Oxford University Press 2001).

Stephen Kotkin är inte vem som helst. Han har skrivit den slutgiltiga och oöverträffbara analysen av det stalinistiska samhället, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization* (1995). Det är en bok på 373 sidor plus 222 sidor noter om stålstaden Magnitogorsk i Uralbergen. Staden, som är ett stålverk, grundades på order av Stalin år 1929 och hade snart en befolkning på 200 000, som alltså levde i själva det gigantiska stålverket. Mag-

nitogorsk var ett medvetet försök att förverkliga dominikanermunken Tommaso Campanellas (1568–1639) utopi *Solstaden*. Denna bok gavs ut i nyöversättning på ryska år 1934. Placerandet av projektet Magnitogorsk inom ramen för Solstaden skulle visa att den nya staden symboliserade den nya socialistiska civilisationen.

Vägen från Solstaden till Stålstaden gick genom Amsterdam (upplysningen), Paris (den franska revolutionen) och Manchester (den industriella revolutionen). Men, hävdade Kotkin, det finns en annan lång linje vid sidan om, framväxandet av välfärdsstaten. Sovjetunionen under Stalin var inte ett patologiskt fall av felutveckling utan en stat genomsyrad av Europa. Sovjetunionen var en norm för välfärdsstaten som utmanade resten av den europeiska världen. Sovjetunionen var den framstegsvänliga modernitetens arketyp. Magnitogorsk byggdes mot bakgrund av fascismens seger i Italien, nazismens framväxt i Tyskland och den kris för den kapitalistiska världen som börskraschen på Wall Street i oktober 1929 signalerade.

Stephen Kotkin är inte någon försvarare av stalinismen eller troskyldig marxist. Han gör i sin analys av Stalins stat processen kort med revisionister som Sheila Fitzpatrick, J. Arch Getty, Moshe Lewin och Gabor Rittersporn. Men han sätter konsekvent in Sovjetunionen i en internationell, historisk kontext. *Magnetic Mountain* slutar med orden: "Magnitogorsk planerades och byggdes som ett utopiskt experiment, ett socialistiskt paradiset på jorden. Men både visionen och förverkligandet återspeglade tankesätt och praktiker vilka, trots att kapitalismen avvisades, delade mycket med andra industriländer. De utvecklade också social styrning och välfärdsstater. I de länder som efterlämnats av Sovjetunionen har en välfärdsstat som var förankrad i stora industrialläggningar överlevt det institutionellt överspelade kommunistpartiet, men denna stat är i djup kris. Detta får inte bli en källa till tröst och självbelåtenhet för oss i väst. Denna kris bör uppfattas som lika mycket vår egen."

KOTKINS NYA BOK TAR på två sätt vid där den förra slutar. Dels gör författaren en analys av den långsamma avvecklingen av sovjetsystemet årtiondena efter Stalin, dels låter han analysen utmynna i en dyster betraktelse över ett segerusigt och självtillräckligt USA som nästa potentiella fall. Med Kotkins egna ord är hans hemland under regimen Bush "an additional wild card" i det obalanserade och riskbenägna kapitalistiska världssystemet.

Skall George Bush Jr bli en Michail Gorbatsjov efterföljare? Bush är ju en *true believer* som med våldsamma ingrepp i världspolitiken vill rädda USA och de amerikanska idealen. På motsvarande sätt var Gorbatsjov en troende leninist som ville rädda Sovjetunionen och de kommunistiska idealen. Perestrojkans drivkraft var inte en vilja att i ordnade former införa kapitalism utan den romantiska drömmen om det kommunistiska paradiset på jorden. Kotkins tes är att de sovjetiska reformförsöken från Chrusjtjov till Gorbatsjov vägledades av ideal. Äntligen skulle Lenins planer förverkligas. Chrusjtjovs deklamationer om att Sovjetunionen på tjugo år skulle gå ikapp och förbi USA var inte något hot eller tomt prat. De var uttryck för en tro som med Jurij Andropovs förmedling gick i arv till personer som Gorbatsjov och dennes grå eminens Aleksandr Jakovlev.

Armageddon Averted är i långa stycken en elegant uppvisning i en gammal konst som under 1990-talet kom i vanrykte men under den sfinxlike Putin åter kommit på modet: kremlologin.

Fallen Lenin. Perestrojkans drivkraft var den romantiska drömmen om det kommunistiska paradiset på jorden. Äntligen skulle Lenins planer förverkligas.

Foto: Barry Lewis/Corbis

Kotkin tolkar de olika affärer som kantade Gorbatsjovs bana som Sovjetunionens ledare med hjälp av analyser av både uttalanden och handlingar av de män som kom att länka denna bana mot avgrunden. Sovjetunionen var ett lika utpräglat manssamhälle som Ryssland av i dag, och det är signifikativt att bara en enda kvinna spelade en viktig roll i Gorbatsjovs politik. Det var inte hustrun Raisa. Det var Nina Andreevna. I analysen av hennes roll ger Kotkin prov på den av Michel Foucault inspirerade metod, som låg till grund för *Magnetic Mountain*. Det handlar om det subjektiva momentet i den historiska processen, om hur individerna handlar inom vissa ramar men också kan förändra dessa. Kotkin utnyttjar Foucaults metod till att sammanfoga värderingar och långsiktiga målsättningar med situationsbetingade problem när han analyserar konkreta politiska handlingar.

AFFÄREN ANDREEVNA utspelades våren 1988 under perestrojkans och öppenhetspolitikens tredje år, men före den extraordinarie partikonferensen följande sommar, det tv-sända skådespel då hela Sovjetunionens befolkning kunde både höra och se att kejsaren var naken. I Kotkins framställning framstår Andreevnaepisoden som ett mästerverkligt taktiskt grepp, värdigt en mästare i jiu-jitsu. Det går ut på att låta motståndaren – som inte ens behöver förstå att han är en motståndare – falla på eget grepp.

Under ett sammanträde med kommunistpartiets centralkommitté i februari hävdade andremannen i partiet Jegor Ligatjov att det var hög tid att sätta stopp för svartmålningen av det sovjetiska förflutna. Partiets legitimitet var hotad. Flerpartiet kommitedmedlemmar var på Ligatjovs sida, men Gorbatsjov lät glasnostpolitiken fortsätta. Någon månad senare publicerades i en konservativ kommunistisk tidning i Leningrad en insändare av en dittills totalt okänd lärare, Nina Andreevna. Insändaren angrep liberalerna som förfälskade partiets historia och ville få det att framstå som om denna historia inte var något annat än misstag och brott, samtidigt som alla landvinningar och framsteg förtegs.

Nina Andreevnas insändare publicerades samma dag som Gorbatsjov reste på besök till en annan stat vilken också, som det skulle visa sig,

stod på randen till sin undergång: Jugoslavien. Under Gorbatsjovs frånvaro var Ligatjov högsta hönset. När Gorbatsjov kom tillbaka, tog han upp händelsen med insändaren på ett möte med politbyrån, Sovjetunionens faktiska regering, och lät sin vän, glasnostarkitekten Jakovlev fördöma Andreevnas text som ett "perestrojkafientligt manifest". Ligatjov framstod som den ansvarige – och skyldige.

Kotkin påpekar att Andreevnaaffären i omvärlden på sin tid tolkades som uttryck för missnöje med och motstånd mot Gorbatsjov i partiapparaten. Men enligt senare vittnesbörd av Ligatjov hade Gorbatsjov efter att ha undersökt omständigheterna kring publiceringen av insändaren i ett privat samtal fritagit Ligatjov från ansvaret. Däremot friade han aldrig offentligt Ligatjov. Gorbatsjov lät lystna utländska och sovjetiska massmedier frossa i affären och tvingade därmed både de högsta partifunktionärerna i allmänhet och Ligatjov i synnerhet att försäkra att de inte var motståndare till perestrojkan. Gorbatsjov gick på offensiven och förklarade att det var de konservativa partibyråkraterna med Ligatjov i spetsen som försökte kväva de reformförsök som Gorbatsjov försökte genomföra. Partidisciplinen tvingade Ligatjov och dennes anhängare att tåga still.

I SINA MEMOARER konstaterade Gorbatsjov med tillfredsställelse att Nina Andreevna sig själv ovetande spelade honom i händerna. Men det som generalsekreteraren upplevde som en triumf var enligt Kotkin en pyrrhusseger. Affären ökade den sovjetiska allmänhetens motvilja mot kommunistpartiet medan byråkraterna fortsatte i sina invanda fotsår och ekonomins sönderfall gick vidare. Gorbatsjov trodde att han var situationens herre när han faktiskt var strukturernas fånge. *Touché*, skulle Foucault ha utropat.

När Gorbatsjov i sin fortsatta reformpolitik gav sig på själva partiet skruvade han loss grundbulten i det sovjetiska bygget. Det är inte någon märkvärdig insikt som Kotkin förmedlar, men han visar mycket klart hur även den exekutiva

makten upplöstes med partiets bortvittrande. Gorbatsjov försökte skapa en ny struktur genom att inrätta en ny post som president med sig själv som innehavare av posten. Men den presidentadministration som han byggde upp kunde inte alls ersätta det gamla partisekretariatet med dess nätverk av organ på alla nivåer av sovjetsamhället. Eftersom den nya administrationen varken hade någon ideologi eller några operativa mål försvann med partiapparaten också sammanhållningen mellan funktionärerna, för att inte tala om disciplinen.

Kotkin sammanfattar Gorbatsjovs åtgärder det ödesdigra året 1991: "Sovjetstaten fick en presidentmakt som hängde i luften, en regering som presidentadministrationen gjorde överflödig och medlemmar av ett parlament som visade sin frustration inför sin minskande förmåga att påverka presidenten eller regeringen. Efter det misslyckade kuppöversöket av den sidsteppade regeringen avskedade president Gorbatsjov sin egen regering och upplöste Högsta Sovjet. Snart var han förstås själv borta".

Armageddon Averted handlar om det anmärkningsvärda i att det inte blev någon ragnarök när Sovjetunionen upplöstes. Förklaringen finner Kotkin i att det var fråga om ett mycket långsamt farväl. Orsakerna var följande: att sovjetprojektet hade förvandlats från utopi till museum i takt med att den kapitalistiska och demokratiska världen utvecklades; att öppenhetspolitiken gjorde att människorna fick kunskap om detta och sovjetstaten förlorade sin legitimering; att Gorbatsjovs avveckling av partiets makt tog bort de sammanhållande elementen i statsmaskineriet och gjorde verklighet av de tidigare endast nominella sovjetrepublikerna, det vill säga utlöste den politiska potentialen i den formellt federativa statsbildningen. Men USA hade trots skrytet att man rustade ihjäl Sovjetunionen inte någon aktiv, avgörande roll i utvecklingen, hävdar Kotkin. Sovjetledningen under Gorbatsjov fann sig i upplösningen och nederlaget i det kalla kriget. Att ta till kärnvapen i ett sista desperat motstånd var inte aktuellt.

SÅ GOTT SOM INGEN av de akademiska iakttagarna, sovjetforskarna, såg vad som skedde i det som syntes ske. De på högerkanten underskattade förändringspotentialen i att både Gorbatsjov och många sovjetmänniskor trodde på de socialistiska idealen och vägledades av dem när de råkade radera systemet. De på vänsterkanten hade fel när de trodde att det gick att

reformera den reellt existerande socialismen, men det var ändå just denna romantiska dröm som gjorde att systemet kunde upplösas sig självt med början i toppen.

Det steg som bara antyds när Kotkin kritiserar sina kolleger, att undersöka hur sovjetforskarna bedömde utvecklingen under sovjetstatens sista decennier, har nu tagits av den svenske statsvetaren Jan Hallenberg vid Försvarshögskolan. Hans färiska bok *The Demise of the Soviet Union. Analysing the Collapse of a State* (Ashgate, 2002) visar att experterna ofta hade fel. Hallenberg visar också att flera av dem som hade mest rätt också markerade sin avsky för sovjetsystemet. Det var kanske deras bias som gav dem rätt på ett lättköpt sätt? Men man kan vända på resonemanget. En radikal men demokratiskt sinnad forskare som lärde sig ryska och sedan lärde känna det sovjetiska samhället i grunden kunde bli antisovjetisk på kuppen.

KRISTIAN GERNER

Så gott som ingen av de akademiska iakttagarna, sovjetforskarna, såg vad som skedde i det som syntes ske.

Kolonialismen på gott och ont

THE DYNAMICS OF GLOBAL
DOMINANCE
European Overseas Empires 1415–1980

David B. Abernathy

Yale University Press, 2001 (524 s.)

ORNAMENTALISM
How the British saw their Empire

David Cannadine

Penguin Books, 2001 (264 s.)

VID ETT BERÖMT MÖTE mellan Franklin D. Roosevelt och Winston Churchill utanför Amerikas östkust 1941, strax innan USA gick med i andra världskriget, förklarade Roosevelt för Churchill att "om vi går med i kriget, så är det inte för att bevara det brittiska imperiet". Det var en bitter medicin som den brittiske premiärministern tvingades svälja. Detta möte markerar slutet för hela det västerländska imperialistiska projektet.

Två böcker som ventilerar olika aspekter av detta projekt från just huvudsakligen ett amerikanskt perspektiv, respektive ett djupt brittiskt, är David B. Abernathys *The Dynamics of Global Dominance. European Overseas Empires 1415–1980* och David Cannadines *Ornamentalism. How the British saw their Empire*. Den förra boken är empirisk, analytisk och strävar efter att förklara den västerländska kolonialismens och imperialismens uppgång och fall; den senare söker framför allt förklara hur England och inte minst dess ledande klasser, inklusive kungahuset, utövade sin makt och relaterade till sina kolonier och deras befolkning på ett romantiskt, aristokratiskt och hierarkiskt sätt. De bildar var och en på sitt sätt en intressant fond till dagens ofta ytliga debatt om globaliseringen.

Abernathy, som är statsvetare vid Stanford University, beskriver i första delen av sin omfattande studie samtliga europeiska kolonialmaktens expansion, hur de konsoliderade sin makt, samt avkoloniseringen. Han delar upp allt detta i fem huvudsakliga skeden. Det första inleddes en sommardag 1415 med att en liten fartygsexpedition med franska och engelska riddare ombord under ledning av Portugals kung Johan I seglade upp utanför Ceuta, en liten hamnstad i Nordafrika mitt emot Gibraltar. Man bombarderade och landsteg. Efter svagt motstånd intog man staden, genomförde en djävulsutdrivning i den lokala moskén, och omvandlade den raskt till en kristen kyrka.

På det här sättet fortsatte, enligt Abernathy, en stor del av de koloniala företagen. Under de stora uppträcktsfärdernas tid som följde, inmutades länder och öriken ett efter ett, inte alltid, men för det mesta, i europeiska kungligheters namn. Särskilt i Indien utvecklades som bekant handelskompanierna till ett slags förvaltare av stora områden. Slutet av detta första skede menar Abernathy markeras av att det brittiska parlamentet 1773 beslutar att ta ett fastare grepp över det ostindis-

Statusutbyte. Maharadjan av Gwalior och vicekungen över Indien, Lord Curzon, efter gemensam tigerjakt 1899.
Foto: British Library

ka kompaniet. Nästa period inleddes 1775 genom slaget vid Bunker Hill – de amerikanska koloniernas uppror mot Storbritannien – och avslutades med slaget vid Ayacucho i Peru 1824. Denna dramatiska kontraktionsfas innebar att de politiska eliterna i de flesta amerikanska kolonier reste sig mot sina huvudstäder, vilkas politik de uppfattade som förtryckande och förkvävande.

Tiden fram till fördraget i Fez 1912 utgör nästa fas i Abernathys schema, och innebar framför allt att hela Afrika kom att delas upp mellan europeiska stater, "The scramble for Africa" som det kallats. Efter en period mellan krigen utan större händelser inleddes den sista fasen med Japans erövring av ett antal europeiska kolonier i Sydostasien 1940, och avslutas med Zimbabwes självständighet 1980. Genom Japans framgångar blev det klart för andra asiatiska länder att västmakterna inte är oöverbärliga, och att även ett asiatiskt land kan uppträda som stormakt, vilket ytterligare undergrävde Västs koloniala ställning.

**Det är inte möjligt
att föreställa sig
dagens
globalisering
utan inflytandet
från det brittiska
imperiet.**

DEN ANALYS ABERNATHY gör hämmas naturligt nog av hans mycket breda ansats: att förklara uppgången och fallet av ett antal europeiska nationers koloniala företag med gemensamma nämnare blir schematiskt hur man än försöker. Ett exempel på hans metod är att han ser kolonialismen som en "triple assault" av ekonomiska, politiska och religiösa aktörer och användningen av dessa tre "fronter" förklarar också enligt boken kolonialismens exempellösa framgångar. Västerlandets outtröttliga nyfikenhet, den vetenskapliga revolutionen och upplysningen, som vi annars brukar känna oss ganska oreserverat stolta över, bildar bakgrund till en annan kolonial huvudstrategi som Abernathy kallar "explore-control-utilize". Han menar att denna utilitaristiskt färgade maktpolitik är en av de tvivelaktiga metoder som ärvts av de nya eliterna i de avkoloniserade länderna.

I den analytiska delen diskuteras på ett intressant sätt de inneboende svagheter som fanns i kolonialismen. Bland annat understryks att de inhemska eliter som utbildades i de koloniala

huvudstäderna därigenom också inspirerades till tanken att man kunde klara sig själva, och de sporades till uppror och nationalism av tänkare från imperiernas kärnländer. Guld kustens blivande ledare Nkrumah läste Hegel, Marx, Lenin och Mazzini; Ho Chi Minh studerade syndikalisten Georges Sorel och skaffade djupgående kunskaper om europeisk historia och litteratur. Flera afrikanska självständighetskämpar intygar att den kristna missionen givit dem ett helt annat självförtroende och en känsla av jämställdhet också med de vita, vilket inspirerat dem att ta steget till kamp för politisk självständighet.

Genomgången av positiva och negativa effekter av kolonialismen är väl balanserad och intresseväckande. Bland åtminstone partiella försvarare av kolonialismen finner vi ekonomer som Smith och Marx, men även nationalister som Nehru. I allmänhet får Englands koloniala projekt mindre kritik än andra, bland annat på grund av de systematiska ansträngningarna för industrialisering, järnvägsbyggen och etablerandet av "home rule". Diskussionen blir dock ofta motsägelsefull eller ironisk, eftersom den ofta handlar om vad som skulle skett "om inte" koloniseringen skett. Abernathy har ett slags checklista över villkor, där vart och ett, om de kan visas stämma, skulle stärka kritiken mot utländskt styre. Exempel är påståenden som "i stort sett alla ekonomiska verksamheter gav vinst åt européerna", och "européerna gjorde litet för att utveckla de inhemska ekonomierna utöver vad som krävdes för att de själva skulle tjäna på det". Detta är bra tankeredskap. Hur komplicerat det är att i efterhand diskutera om en så pass allomfattande och genomträngande erfarenhet som kolonialismen var "bra" eller "dålig" visar sig genom att även Abernathys skarpa penna hamnar i en del fallgropar.

DEN FÖRSTA TESEN i den nämnda checklistan lyder "före koloniseringen fanns inga seder som bröt mot mänskliga rättigheter". Om den tesen stämmer, skulle det alltså stärka kritiken mot kolonialismen. Påståendet är intressant, men innehåller en historiefilosofisk kullerbytta. Själva idén om mänskliga rättigheter utvecklades i Europas periferi och centrum (USA och Frankri-

ke) under kolonialismens höjdpunkt, och inte så litet under inflytande av, eller i kritik mot, de koloniala erfarenheterna. Abernathy påstår också att "det koloniala ursprunget till många institutioner i den offentliga sektorn ofta minskar deras effektivitet och legitimitet", vilket är absurt, eftersom flertalet av dessa länder inte hade sådana institutioner före kolonialismen, och knappast hade haft dem den förutan. Detta har påpekats i den brittiske Afrikaexperten Christopher Claphams arbeten, vilka saknas i litteraturlistan.

Abernathys bok innehåller flera intressanta tabeller och kartor som ger en mycket god översikt över den koloniala epok han intresserar sig för, inte minst ett lärorikt tidsdiagram över samtliga FN:s medlemsstater år 2000 som med tjocka svarta linjer anger under vilken tid respektive land varit koloniserat. Ändå känns boken fyrkantig i vissa fundamentala avseenden. Vid en genomgång av den nämnda tabellen kan jag inte låta bli att tänka på att i stort sett samtliga europeiska kolonialmakter tidigare var kolonier under det romerska riket. Stora delar av Storbritannien var koloniserat av danskarna under vikingatiden. Och kan man verkligen förutsätta att de mönster av "triple assault" och "explore-control-utilize" som vi i efterhand kan observera, verkligen var så samordnade då de inträffade? Många vittnesbörd ger en annorlunda bild. Så exempelvis motarbetade såväl det ostindiska kompaniet som den brittiska staten aktivt de missionärer som London Missionary Society sände ut till Bengalen i början av 1800-talet. Vid en inspektionsresa som dokumenterats i Tom Hineys bok *On The Missionary Trail*, mottogs två utsända inspektörer från missionssällskapet mycket misstroget i Calcutta, och fick leta länge innan de över huvud taget hittade sällskapets missionärer. De blev i stället uppläxade av några brahminer, som gav dem en föreläsning om den hinduiska religionen och uppmanade dem att dra sina färde.

DEN SOM VERKLIGEN vill förstå det koloniala företaget bör nog komplettera läsningen – och den blir då dessutom njutbar – med David Cannadines bok. Författaren är en uppburen akademisk historiker i England, och hans bok formas

till en kärleksfull och personlig elegi över det imperium som hans generation bara hann uppleva de sista skälvanande åren av (Cannadine är född 1950). Här handlar det om ett imperium, det brittiska, och en tolkning som lyfter fram hur britterna genom detta inte bara sökte makt, utan framför allt sökte en bekräftelse på sin djupt konservativa, hierarkiska, klassindelade och oändligt romantiska samhällssyn.

Medan vissa var inriktade på att reformera de "outvecklade" samhällen som kom att ingå i imperiet i Asien och Afrika, först med liberala och sedan med välfärdsstatens förtecken, menar Cannadine att detta snabbt avfärdades som ledande princip. I stället ville man bekräfta de hierarkiska ordningar man mötte i exempelvis de afrikanska stamsamhällena och i den av kastväsendet djupt präglade indiska kontinenten.

Det är framför allt hela utbytet och flödet av statussymboler, ceremoniella händelser och utmärkelser mellan centrum och periferi i imperiet som intresserar Cannadine. Han konstaterar visserligen att alla dessa ordenssällskap, kröningssceremonier, parader, utnämningar och bländande uniformer för vissa kan ha varit ett förlykt och ytligt skådespel, men menar att de för de allra flesta – infödda, utflyttade, och i England verksamma – var ett verkligt, väsentligt och inte minst verksamt system av belöningar och bekräftelser av "sameness". Det är intressant att Cannadine som akademiker fascinerar av denna hierarkiska romantik; den påminner onekligen mer om det akademiska belöningsystemet än vad den betydligt mindre gloriösa kapitalismens alla små egennyttiga företagare och småpavar gör inom det marknadssystem som, helt parallellt men onämnt av Cannadine, verkade inom imperiet och i hög grad skapade dess välstånd.

Ett typexempel på Cannadines berättarkonst är historien om när kung Kalakaua av Hawaii 1881 besökte England. Han befann sig vid ett tillfälle på en bjudning tillsammans med bland andra prinsen av Wales, sedermera Edward VII, och dennes sväger den tyske kronprinsen Wilhelm. Prinsen av Wales insisterade att kung Kalakaua skulle få företräde framför kronprinsarna, och när hans sväger protesterade svarade prinsen prompt,

enligt citat hos Cannadine: "Either the brute is a king, or he's a common or garden nigger; and if the latter, what's he doing here?" Cannadines poäng är att detta är ett typexempel på en inställning som inte var rasistisk. Däremot menar han att de som ville upplysa och stöpa om kolonierna med modernistiska förtecken ofta blev rasistiska, åtminstone i praktiken, därför att det då blev så uppenbart hur "underutvecklade" dessa samhällen och folk var.

DISKUSSIONEN OM hur "rasistiska" de olika kolonialmakterna var har förts i andra sammanhang. Det är oomtvistligt att också engelsmännen i sitt tänkande hade rasistiska inslag, vilka sägs ha tilltagit efter myteriet i den indiska armén 1857, som sände chockvågor långt in i imperiets ledning. Vissa har menat, i likhet med Cannadine, att engelsmännens respekt för andra kulturars särart visar att de var mindre rasistiska. Andra har menat att fransmännen var mindre rasistiska, då de hade inställningen att varje infödd i deras kolonier egentligen hade som högsta mål att bli en fullfjädrad fransman.

Prominenta porträtt utförda av de främsta hovmålarna, där infödda kungar och prinsar i kolonierna poserar, liksom förärandet av höga ordensutmärkelser till lokala furstar, ädlingar och tjänstemän, bekräftar enligt Cannadine det ömsinta och ömsesidiga sociala statusutbyte som samtidigt både drev på och höll samman imperiet. Ett symboliskt exempel är fotografiet med den omsusade vicekungen Lord Curzon och maharadjan av Gwalior 1899 där de stoltserar med fötterna på var sin färd tiger. Överhuvudtaget är illustrationerna slående och utgör en integrerad del av framställningen i Cannadines bok.

Det är inte möjligt att föreställa sig dagens globalisering utan det inflytande som framför allt England utövade inom det väldiga brittiska imperiet, som vid sin höjdpunkt innefattade en fjärdedel av jordens yta och befolkning. Imperialismen – som den blev, på gott och ont – är helt enkelt en historisk förutsättning för dagens globala processer inom handel, kommunikation och mänskliga kontakter.

EMIL UDDHAMMAR

MEDARBETARE I DETTA NUMMER

LUDVIG BECKMAN

Forskare vid Statsvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet. Han leder ett forskningsprojekt om demokrati och genteknik.

LI BENNICHT-BJÖRKMAN

Statsvetare verksam vid Uppsala universitet. Hon bedriver nu ett forskningsprojekt i Baltikum.

JEAN-PASCAL DALOZ

Senior Researcher vid Centre Nationale de la Recherche Scientifique. Han är baserad vid Institutet för politisk forskning i Bordeaux.

HÅKAN FORSELL

Historiker verksam vid Stockholms universitet. I december disputerar han med avhandlingen *Statens väktare. Fastighetsägande, lokalpolitik och bostadsmarknad i Berlin & Stockholm 1870–1918*.

CARL JOHAN GARDELL

Historiker och frilansskribent, vars senaste skrift är *Afghanistan och talibanerna* (2001).

KRISTIAN GERNER

Professor i östeuropaforskning i Uppsala från 1994. Professor i historia i Lund från och med september 2002.

JOHAN NORBERG

Författare. Han har bland annat publicerat *Global rättvisa är möjlig* tillsammans med America Vera-Zavala (2001).

HANNA ROBERTS

Ordförande i svenska sektionen av Amnesty International.

CARL RUDBECK

Chefredaktör för Timbros webbtidskrift *Smedjan*. Han är fil dr i litteraturhistoria och har också undervisat i arabiska vid Stockholms universitet.

KARIN SENNEFELT

Fil dr i historia och forskare vid Historiska institutionen, Uppsala universitet.

JENNY SUNDÉN

Doktorand vid Tema kommunikation, Linköpings universitet. I slutet av maj disputerar hon med avhandlingen *Material Virtualities. Approaching Online Textual Embodiment*.

JAN SÖDERQVIST

Frilansskribent som senast gav ut *Nätokraterna: boken om det elektroniska klassamhället* (2001) tillsammans med Alexander Bard.

GUNNAR ÅSELIUS

Lektor i militärhistoria vid Försvarshögskolan, medförfattare till Vetenskapsrådets kommande forskningsöversikt *Sweden's relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust – a survey of research*.

LYNN ÅKESSON

Docent i etnologi, Lunds universitet.

AXESS

NÄSTA NUMMER KOMMER DEN 27 AUGUSTI 2002

Illustration: Claes Jurander

Skaffa dig **AXESS**

Helår 9 nr kostar 200 kr.

Beställ din prenumeration:

Webb: www.axess.se

E-post: prenumeration@axess.se

Telefon: 031-743 99 05

eller fyll i talongen nedan

Som prenumerant på Finans Vision får du AXESS.

☐ **Ja tack, jag vill prenumerera på AXESS from nr ...**
Helår 9 nr för 200 kr

Namn

Adress

Postadress

Frankeras ej
Mottagaren
betalar
portor

Tidskriften **AXESS**

SVARSPOST
122 577 700
110 02 STOCKHOLM